

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Aru Journal of Theological Studies

Haziran/June/30/2026

**Endülüs İslâm Hukuk Tarihinin Mukayeseli Fıkhn Sistemleşmesine Katkısı ve Roma Hukukunu
Makâsıd Teorisi Açısından Etkilemesi: Kurtubî Tefsiri Örneğinde**

**The Contribution of Andalusian Islamic Legal History to the Systematization of Comparative
Jurisprudence and its Influence on Roman Law from the Perspective of Maqâşid Theory: The
Example of Tafsîr al-Qurtubî**

Abdullah Bayram

Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı, Balıkesir/Türkiye
Assoc. Prof., Balıkesir University Faculty of Theology, Tafsir Department of Tafsir, Balıkesir/Türkiye

e-mail: abduallah.bayram@balikesir.edu.tr **ORCID:** 0009-0008-2653-3805

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 04.03.2026

Kabul Tarihi | Accepted Date: 28.06.2026

Yayın Tarihi | Published Date: 30.06.2026

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Haziran/June

DOI:

İntihal:

Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif Hakkı:

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmaların telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0

Uluslararası Lisans (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web Adresi:

aruilahiyatarastirmalaridergisi.com

Endülüs İslâm Hukuk Tarihinin Mukayeseli Fıkıhın Sistemleşmesine Katkısı ve Roma Hukukunu Makâsîd Teorisi Açısından Etkilemesi: Kurtubî Tefsiri Örneğinde

Öz

Kurtubî (ö. 671/1273), tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde temayüz etmiş, özellikle *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* adlı eseriyle tanınmış bir müfessirdir. Araştırmada Kurtubî Tefsiri'nin Endülüs İslâm hukuk tarihindeki yeri, ahkâm tefsirinde mukayeseli fıkıh yönteminin sistemleşmesine ve Mâlikî mezhebi perspektifinden Roma hukukuna makâsîd ve maslahat teorileri cihetinden katkısı tahlil ve tahkik edilerek literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu analizde, Endülüs İslâm hukuk tarihinin, “Birinci dönem (93/237): Mâlikî mezhebinin Endülüs’e girişi. İkinci dönem (238/401): Mâlikî mezhebinin Endülüs’te teşekkülü. Üçüncü dönem (404/626): Mâlikî mezhebinin Endülüs’e kök salması. Dördüncü dönem (627/899): Mâlikî mezhebinin Endülüs’teki diğer hukuk mektepleri ve düşünce sistemleriyle etkileşime girmesi.” şeklinde sıralanan dönemleri esas alınmıştır. Bu doğrultuda Kurtubî’nin yaşadığı zaman dilimleri olarak üçüncü ve dördüncü dönemlerin mukayeseli fıkıhın sistemleşmesine zemin hazırladığı ve Kurtubî Tefsiri’nin buna katkı verdiği savunulmuştur. Bu doğrultuda araştırmada gerek betimleyici gerekse çözümlemeli yöntemler kullanılmıştır. Kurtubî, genelde tefsir ameliyesinde özelde ahkâm âyetlerinin tefsir ve te’vilinde makâsîd ve maslahat teorilerine riayet edilmesini vurgulamakla kalmamış, aksi takdirde hata ve yanlışlara düşülebileceğine dikkat çekmiştir. Kur’an tefsirini umumiyetle bu bütüncül ve amaçsal perspektifle yapan Kurtubî, Mâlikî mezhebine mensup olmakla beraber mezhep taassubu gütmemiştir. Binaenaleyh *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, ahkâm tefsiri geleneğinde ahkâm âyetlerinin ve hemen tüm hukuk normlarının mukayeseli fıkıh yöntemiyle yorumlandığı yegâne kaynaktır. Araştırmada Mâlikî fıkıh mektebi temelli Endülüs İslâm Hukuk tarihinin özelde Endülüs’teki hristiyanları genelde Kıta Avrupası hukukunu, makâsîd ve maslahat teorileri açısından etkilediği belirtilmiştir. Yine Endülüs İslâm hukuk tarihindeki bu gelişmeleri içeren söz konusu dönemlerin, büyük müctehidler ve mezhep imamları devrine kadarki süreçten sonra gerek ahkâm tefsiri gerek fıkıhın gelişiminde müstesna bir yeri ve konumu olduğu vurgulanmıştır. Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiûn ve büyük müctehidler dönemlerindeki kadar mutlak icihadlar yapılmamakla beraber, işlediğimiz zaman diliminde yazılan Kur’an tefsirlerinin ahkâm tefsirinin özgün yapı ve işleviyle daha çok örtüştüğü *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* örneğinde ortaya konmuştur. Makalede ahkâm tefsiri geleneğinde mukayeseli fıkıh yönteminin sistemleşmesi, bunun ahkâmü'l-Kur’an kaynaklarına yansması ve gerek İslâm hukuk düşüncesi gerek Batı hukukuna etkileri araştırılarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ahkâmü'l-Kur'an, Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an, Mukayeseli Fıkıh, Endülüs İslâm Hukuk Tarihi.

The Contribution of Andalusian Islamic Legal History to the Systematization of Comparative Jurisprudence and its Influence on Roman Law from the Perspective of Maqâşid Theory: The Example of Tafsîr al-Qurtubî

Abstract

al-Qurtubî (d. 671/1273) was a prominent commentator in the fields of tafsîr, ḥadīth and fikh, particularly known for his work *al-Jāmi' li-Ahkām al-Qur'an*. This research aims to contribute to the literature by analyzing and investigating the place of Tafsîr al-Qurtubî in the history of Andalusian Islamic law, its contribution to the systematization of comparative fikh methodology within the legal exegesis of Qur'an/ahkām al-Qur'an and its role in Roman law from the perspective of the Mâlikî school of thought,

in terms of maqāşid and maşlaḥa. This analysis focuses on the periods of Andalusian Islamic legal history as follows: “First period (93/237): The introduction of the Mālikī school to Andalusia. Second period (238/401): The formation of the Mālikī school in Andalusia. Third period (404/626): The Mālikī school taking root in Andalusia. Fourth period (627/899): The interaction of the Mālikī school with other legal schools and thought systems in Andalusia.” Accordingly, it is argued that the third and fourth periods, the time periods in which al-Qurṭubī lived, laid the groundwork for the systematization of comparative jurisprudence, and that Tafsīr al-Qurṭubī contributed to this. Both descriptive and analytical methods were used in this research. al-Qurṭubī not only emphasized the importance of adhering to the theories of maqāşid and maşlaḥa in the interpretation of verses related to legal rulings in general, but also warned that failure to do so could lead to errors and mistakes. al-Qurṭubī, who generally interpreted the Qur’ān from this holistic and purposeful perspective, belonged to the Mālikī school of thought but did not harbor sectarian bias. Therefore, *al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur’ān* is the only source in the tradition of aḥkām al-Qur’ān where aḥkām verses and almost all legal norms are interpreted using the comparative method of jurisprudence. The research indicates that the history of Andalusian Islamic law, based on the Mālikī school of jurisprudence, influenced Christians in Andalusia in particular, and Continental European law in general, in terms of theories of maqāşid and maşlaḥa. Furthermore, it is emphasized that these periods, encompassing developments in the history of Andalusian Islamic law, hold an exceptional place and position in the development of both aḥkām al-Qur’ān and fīḥ, following the era of the great mujtahids and imāms of the schools of thought. Although absolute interpretations of Islamic law were not as common as in the periods of the Prophet, , the ṣaḥāba, the tābi‘ūn, and the great mujtahids, the Qur’ānic exegesis written during the time we are examining are more in line with the original structure and function of aḥkām al-Qur’ān, as demonstrated in the example of *al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur’ān*. This article aims to contribute to the literature by researching the systematization of the comparative jurisprudence method in the tradition of the legal exegesis of Qur’ān, its reflection in the sources of aḥkām al-Qur’ān, and its effects on both Islamic legal thought and Western law.

Keywords: Tafsīr, Aḥkām al-Qur’ān, Qurṭubī, al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur’ān, Comparative Jurisprudence, Andalusian Islamic Legal History.

Giriş

İslâm coğrafyasındaki ilim merkezleri, “emşâr/aḳṭâr” temelli teşekkül etmiştir. Bunlar, kökleri Hz. Peygamber dönemine kadar uzanan ilim geleneği kapsamında rivayet/haber ve dirayet/re’y kaynaklarını esas alarak tefsir ameliyesini gerçekleştirmiştir. Bu tarihî ve ilmî gelişme, İbn Hibbân’ın (ö. 354/965), *Meşâhîru ‘ulemâ’i l-emşâr* adlı eseriyle örneklendirilebilir.¹ Bunda “Tâbiûn, tebeu’t-tâbiinden daha çok fıkıh, tefsir, hadis ve kıraat ilimlerinde meşhur olan, ibadet ve zühd yönüyle de ün kazanan 1602 şahıs yaşadıkları şehir ve bölgelere göre kısa biyografileriyle, yer yer rivayet ehliyetlerine de işaret edilerek tanıtılır.”² Bu doğrultuda İbn Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), hicrî birinci ve ikinci asırda Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Yemen, Dımaşk, Bağdat gibi ilim merkezlerinde nas bulunamadığında re’yle ictihad edildiğini belirtir.³ Bu temelde mezkûr ilim merkezleri, saḥâbe dönemi başta olmak üzere kendilerine aktarılan ilmî mirası

¹ Muhammed b. Hibbân, *Kitâbü Meşâhîri ‘ulemâ’i l-emşâr*, nşr. M. Fleischhammer (Wiesbaden: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1959).

² Mehmet Ali Sönmez, “İbn Hibbân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/63-64.

³ İbn Abdülber, *Câmi‘u beyâni l-ilm* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 2/61-62, 147-158; 2/1037-1086.

yaşadıkları bölgenin ihtiyaç ve meselelerini gözeterek değerlendirmiştir. Binaenaleyh bunlar müşterek bir usul çerçevesinde yorum eylemini yapmakla birlikte, çeşitli konu ve meselelerde ihtilâf da etmiştir.⁴ Bu minvalde zaman ve mekân şartlarına göre ilmî birikim değerlendirilip geliştirilmiş ve toplumun ihtiyaç ve meselelerine hitap edilmeye çalışılmıştır. Meselâ İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) öğrendiği tefsir bilgilerini kaleme alan Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), talebeleri için de aynı yöntemi izleyerek yaptığı tefsiri onlara imlâ etmiştir. Bu tür tefsir kayıtları, tefsirdeki yazılı çalışmaların ilk örneklerini teşkil eder. Mücâhid b. Cebr'in müşkil âyetleri açıklamak üzere Mekke tefsir ilim merkezinde yazdığı bu tefsir, erken dönemde telif edilen ilk tefsir kaynaklarından olmanın yanı sıra rivayet ve dirayet tefsirinin birlikte kullanıldığı ilk örneklerdendir.⁵

İslâm hukuk tarihçileri fıkıh mekteplerinin de erken dönemde genellikle belli coğrafyalarda merkezleşip gelişim, değişim ve etkileşim süreçleri geçirdiklerini ifade eder. Bu doğrultuda Hudarî (1872-1927) bu bölgeleri, Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Süriye, Mısır ve Yemen olarak sıralar.⁶ Salim Ögüt bu süreci şöyle belirtir:

“Fıkıh tarihinde, II. (VIII.) yüzyılın başlarından IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar süren yaklaşık 200 yıllık dönem büyük müctehidlerin yetiştiği, onlara ait müstakil ichtihad metotlarının belirginleştiği ve fıkıhın tedvin edilip geliştiği bir dönem olarak kabul edilir. Emevîler devrinde Medine ekolü–Kûfe ekolü veya Hicazlılar–İrakililer şeklinde bir ayırım içinde kendini gösteren fikhî gruplaşma, II. yüzyıldan itibaren daha çok Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y olarak anılmaya başlanmış, bu ayırım farklı fıkıh, kelâm ve felsefe ekollerinin, hatta tasavvufî temayüllerin ağırlık kazandığı dönem ve bölgelerde farklı tanım ve kapsamlar kazanmakla birlikte asırlar boyunca devam etmiştir.”⁷

Kökleri sahabe dönemine uzanan ashâbü'l-hadîs ve ashâbü'r-re'y çizgisi, İslâm hukuk düşüncesine iki temel yaklaşım olarak yansımıştır; bunlar sırasıyla “hadise göre amel etmeye çalışan, hadis taraftarı kimse veya kimseler” ve “re'y taraftarı kimse veya kimseler” anlamına gelir. Ashâbü'l-hadîsi Hicaz ehli olarak Mâlik, Şâfiî, Süfyân es-Sevrî,

⁴ İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/158.

⁵ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Süretî (Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye, ts.), neşredenin girişi, 1/24-61; İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. C. J. Tornberg (Beyrut: y.y., 1399/1979), 10/69; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Beyrut: Şirketü Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.), 1/49-95; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1/103-112, 140-167.

⁶ Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudarî, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1920), 141-159.

⁷ Sâlim Ögüt, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/508-512.

Ahmed b. Hanbel, Dâvûd b. Ali başta olmak üzere bunların ashabı oluşturur. Diğer taraftan ashâbü'r-re'yi, Irak ehli olarak Ebû Hanîfe ve ashabı teşkil eder.⁸

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Nasîhatü ehli'l-hadîs* adlı eserinde Ehl-i hadîse yönelik tenkitlere cevap verip bu çizgiyi savunmakla birlikte, Ehl-i hadîsin sadece hadisleri toplamakla ve onlar üzerinde sırf lafzî ve şeklî incelemeler yapmakla yetinmeyerek hadislerin mânalarını kavramaları gerektiğini belirtir. Diğer yandan Hatîb el-Bağdâdî, ehlü'l-fıkıh ve'n-nazarı/Ehl-i re'y, sahih ve sağlam hadisleri araştırıp onlarla amel etmekten ziyade mezhep görüşlerine uygun hadisleri delil almaya müzahir olmakla eleştirir. Ardından doğru olanın bunların birbirinden istifade etmesi olduğunu vurgular.⁹ Kurtubî, tefsirinin mukaddimesinde “Kitap ve Sünneti Öğrenip Fıkha Dair İncelikleri Kavrama ve Kur'an'la Amel Etme” başlığında bu hususu şöyle değerlendirir:

“Hadis ilminde uzman kimseler şöyle demektedir: Hadis toplayan bir kimsenin onu bilip kavramaksızın sırf hadis dinleyip toplamakla yetinmesi doğru değildir. Böyle yapacak olursa, pek faydalı bir şey elde etmeksizin kendini yormuş olur. Bu kişinin hadis ezberlemesi, gece gündüz, azar azar ve tedricen olmalıdır. Hadis hafızları arasında bulunup da bu tür sözlerin kendilerinden rivayet edildiği kimselerden biri ise Şu'be, İbn Uleyye ve Ma'mer gibileridir.”¹⁰

Görüldüğü gibi Kurtubî, nasların anlaşılmasında lafız-mâna bütünlüğünü vurgulayarak Kur'an tefsirinin akıl-nakil dengesi sağlanarak yapılmasına dikkat çeker. Bu noktada *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*'ın ahkâmü'l-Kur'ân geleneğindeki yerinin belirginleşmesi için ahkâm tefsirinin gelişimi genel hatlarıyla ortaya konabilir.

Ahkâmü'l-Kur'ân ilminde,¹¹ ibâdât, muâmelât ve ukûbâtla ilgili âyetlerin tefsiri konu alınarak ahkâm tefsirinin özgün yapısı ve işlevi doğrultusunda fert ve toplumun ihtiyaç ve meselelerine hitap eden hükümler çıkarılır. Bu doğrultuda şöyle tanımlanır:

⁸ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmî'l-hadîs*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1397/1977), 2-4, 66, 250. İbn Abdülber, *Câmi'u beyânî'l-'ilm*, 411, 412, 414; Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, nşr. M. Seyyid Kîlânî (Kahire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1381/1961), 2/45-46; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1374/1955), 1/23, 53, 101; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-bâliğa*, nşr. Seyyid Sâbık (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, ts.), 315-320; a.mlf., *el-İnsâf*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1983), 64-76; M. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkhiında Re'y Taraftarları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961), 31-38.

⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Muhtaşaru nasîhati ehli'l-hadîs*, nşr. Yûsuf Muhammed Sıddîk (Hartum: y.y., 1408/1988), 31, 141, 152; ayrıca bk. a.mlf., *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, nşr. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1403/1983), 1/338-340; 2/301.

¹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), 1/40; Arif Gezer, *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 235-241.

¹¹ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1415/1994), 1/6-14.

“Kur’ân-ı Kerîm’in amel, yani ibadet ve muamelât yönü üzerine eğilen, bu hususlarla ilgili âyetleri konu edinen ve onlardan hükümler çıkarmaya çalışan tefsir türü olup İslâm’ın temel kaynağı olan Kur’an’ın ihtiva ettiği amelî hükümleri, kural ve prensipleri ortaya çıkarıp açıklamayı ve nasıl uygulanacağını göstermeyi gaye edinmiştir.”¹²

İmam Şâfiî’nin (ö. 204/820) Kur’an’daki bazı ahkâm âyetlerinin tefsirine ve onlardan hüküm çıkarma metoduna dair görüşlerini toplayan *Ahkâmü’l-Kur’ân* adlı eseri,¹³ Beyhakî (ö. 458/1066) tarafından derlenmiştir. Bu eserde olduğu gibi,¹⁴ diğer ahkâmü’l-Kur’ân ve fıkıh alanındaki eserlerde de genellikle müfessir ve/veya fakihler, gerek usul konuları gerekse ahkâm âyetlerinin tefsir ve te’vili açısından mensup oldukları ilmî gelenek veya mezhepleri destekleyip savunan bir yaklaşım sergilemiştir. Böylece İslâm hukuk düşüncesinin bu gelişim sürecinde mutlak/büyük müctehidler ve mezhep imamaları, delilleri esas alarak hür ve mutlak ictihad faaliyetinde bulunarak umumiyetle ilmî/objektif bir yol izlemiş ve fıkıh üretmiştir.¹⁵ Fakat ilerleyen zamanlarda ilim ve usul geleneğinin özgün yapısı ve işlevine ters düşülmüş ve deliller esas alınarak bilgi üretilmemiş ve tefsir ve/veya fıkıh usulü doğru uygulanmayarak ibâdât, muâmelât ve ukûbât başta olmak üzere hemen her sahada usul ve ictihad hataları baş göstermiştir. Bu tür yaklaşımlar, fıkıh ilminde ve ahkâmü’l-Kur’ân geleneğinde mezhep taassubunun, taklidin ve ezberciliğin yerleşmesine yol açmıştır.¹⁶ Nitekim bu tür menfi yaklaşımlar, Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, Zeydiyye, İmâmiyye ve Zâhiriyye mezhebine bağlı fakihlerin fıkıh ve ahkâmü’l-Kur’ân’a dair yazdıkları eserlerde yaygın olmakla birlikte,¹⁷ mezhep taassubu gütmeyen Tahâvî (ö. 321/933), Ebû Bekir İbnü’l-Arabî gibi âlimler de mevcuttur.¹⁸

Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân* adlı eseriyle tanınan tefsir, hadis ve fıkıh âlimidir. Birçok eserden istifade etmekle beraber hem başat kaynaklar olması hem

¹² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/46; Mevlüt Güngör, *Kur’an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir* (İstanbul: Kur’an Kitaplığı, 1996), 18-19.

¹³ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, nşr. Ebû Üsâme İzzet el-Attâr (Kahire: y.y., 1371/1952).

¹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1360-1362/1941-1943), 1/20; Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: E. J. Brill Yayınevi, 1967-2010), 1/489-490; İsmet Ersöz, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/552.

¹⁵ Mustafa Hocaoglu, *Ahkâm Tefsirlerinin Usul Açısından Mukayesesi (Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örneklere)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 31-44.

¹⁶ Bk. Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1421/2001), 389-399; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid* (Kahire: Dârü’l-Hadîs, 1981), 3/210-211; Tâhâ Abdurrahman, *Modernlik Ruhu: İslâmî Bir Modernlik İnşasına Giriş*, çev. Mehmet Emin Maşalı-Münteha Maşalı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2022), 10-11, 23-88; a.mlf., *Rûhu’l-hadâse: el-Medhal ilâ te’sisi’l-hadâseti’l-İslâmiyye* (Beyrut: el-Merkezü’s-Sekâfiyyü’l-Arabî, 2006), 15-18.

¹⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 3/104-109; 110-113.

¹⁸ Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, nşr. Ali M. Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1392/1972), 2/167-171; Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakâtü’l-Hanefiyye*, nşr. Süfyân b. Âiş b. Muhammed-Firâs b. Halîl Meş’al (Amman: y.y., 1425/2003), 94-95, 171-173; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 3/114-122.

araştırmayı doğrudan ilgilendirmesi yönünden İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz*'i ile Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı öne çıkar. Kurtubî, bunlardan çokça nakilde bulunmuş ve ilkesel olarak bunlarla aynı tefsir yöntemini izlemiştir. Öyle ki tefsirinin hemen her sayfasında Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ından nakiller yapmıştır. Müfessir ve fakih olmaları, ahkâm tefsirini kapsamlı ve derin şekilde tahlil ve tahkik etmelerini temin etmiştir. Nitekim bunlar araştırmaya mukayeseli fıkıh açısından yansımıştır. Söz konusu dönemler hem ahkâm tefsiri hem fıkıhın tarihî ve ilmî gelişiminde büyük müctehidler ve mezhep imamları devrine kadarki süreçten sonra müstesna bir zaman dilimini içerir. Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiûn ve mutlak ve büyük müctehidler dönemleri kadar hür ve mutlak ictehadlar yapılmamakla beraber, söz konusu eserler ahkâm tefsirinin özgün yapısı ve işleviyle daha çok örtüşür. Çünkü bu müfessir ve fakihler, hicrî IV. asrın başlarından itibaren başlayan ve İslâm hukuk düşüncesinde kökleşen taklit ve ezberciliğin ürettiği “ictehad kapısının kapanması” telakkisini benimsememiş ve mezhep taassubu gütmemiştir. Toplum sosyolojisi açısından Endülüs İslâm hukuk tarihi değişim ve etkileşim süreçleri yaşamıştır. Bu yüzden ilmî, ictimaî, iktisadî ve siyasî alanlar başta olmak üzere bu dinamik süreç muhtelif özellik, olgu ve olayları içerir. Bunlar hem ilmî konu ve meseleler hem bizzat hayatın içindeki olgu ve olaylar olarak Kur'an tefsirine yansımıştır. Bunlar, araştırmanın örnekleme olarak *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'da belirtilmiş ve sosyal hayatın ihtiyaç ve problemlerine yönelik açıklama, yorum ve ictehadlar yapılmış ve hükümler konulmuştur.

Mezkûr müfessir ve fakihler, Endülüs İslâm hukuk tarihinin üçüncü ve dördüncü dönemlerinde yaşamışlardır. İbn Rüşd (ö. 520/1126) gibi bazı fakih ve âlimlerle başlayan üçüncü döneme kadar Mâlikî mezhebi Endülüs'te mutlak hâkimiyet sürmüş, nihayetinde Endülüs'ün resmî mezhebi haline gelmiştir. Diğer mezheplere müsamaha ile bakılmamış, bu nedenle muhtelif düşünce sistemleri ve bunları benimseyen âlimler pek yetişmemiştir. Nitekim Mâlikîliğin yedi asrı aşan hâkimiyetinde İmam Mâlik'in (ö. 179/795) ve erken dönem Mâlikî fakihlerinin ekseriyeti, “fakih” olmaktan ziyade bu dönemdeki fıkıh birikiminin ezberlenip tekrar edilmesi yolunu tutmakla kalmamış, bunun dışına çıkılıp fıkıh üretilmesine karşı çıkmıştır. Buna mukabil İbn Rüşd, İbn Atıyye el-Endelüsî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi söz konusu üçüncü ve dördüncü dönemde yaşayan müfessir ve fakihler, ictehad ve istinbatın anlam ve önemini işlemiş ve Kur'an ve Sünnet'in mâna ve maksatlarını vurgulamıştır.

Kurtubî'nin ahkâm âyetlerini bu amaçsal perspektiften mukayeseli fıkıh yöntemiyle tefsir ve te'vil etmesi, ahkâm tefsirinin özgün yapısı ve işleviyle muvafakat ve mutabakat etmekte, böylece örnek oluşturmaktadır. Araştırmada Kurtubî'nin ilmî ve ahlâkî şahsiyetinin yanında Endülüs İslâm hukuk tarihinin diğer fıkıh mektepleri ve düşünce sistemleriyle ilişki içine girmesi ve uzlaşî yolunun tutulmasının da mukayeseli

fikhın sistemli olarak inşasını temin ettiği işlenmiştir. Nitekim karşılaştırmalı hukuk, gerek beşerî gerek ilâhî hukuk sistemlerinin benzerlik ve farklılıklarını araştırarak özellikle ortak hukukî konulara yaklaşımlarını kendine özgü metotlarla değerlendirir ve müşterek alanlar oluşturulmasını hedefler.¹⁹ Araştırmada *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'ın bunun somut ve uygun bir örneği olduğu ortaya konmuştur. Nitekim Binaenaleyh *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, ahkâm tefsiri geleneğinde ahkâm âyetlerinin ve hemen tüm hukuk normlarının mukayeseli fikh yöntemiyle yorumlandığı yegâne kaynaktır.²⁰ Kur'an tefsirinde rivayet ve dirâyet yöntemini birlikte kullanan Kurtubî, fıkhıta Mâlikî mezhebine mensup olmakla beraber, diğer mezheplerin getirdiği delillerin daha güçlü olması halinde onların görüşlerini tercih etmiştir. Bu doğrultuda mezhep taassubuna karşı çıkmış ve taklitçilik ve ezberciliği bir yöntem olarak görmemiştir.²¹

Kurtubî bizzat *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'ı amaçsal perspektifle telif ederek taklit ve taassubun yerine Kur'an'ın tüm zaman ve mekânlara tefsir ameliyesi vasıtasıyla ulaştırılması gerektiğini belirtir.²² Tefsir ameliyesinin vâcip/farz olduğunu belirten Kurtubî, yorum eyleminin lafız-mâna ve akıl-nakil dengesi gözetilerek yapılması gerektiğini ve Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e verdiği Kur'an tefsiri görevini, akabinde âlimlere tevdi ettiğini vurgular. Onların ise bu görevi Kur'an ve Sünnet'in muhteva ve muktezâsını esas alarak istinbat ve icihadla ifa ettiklerini şöyle vurgular:²³

“Sahâbe, Kur'an'ı okumuş ve onun tefsiri ile ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Onların Kur'an ile ilgili tüm açıklamalarını Hz. Peygamber'den işitmeleri mümkün değildir. Çünkü Hz. Peygamber İbn Abbas'a dua edip şöyle buyurmuştur: 'Allahım! Onu dinde derin anlayışlı/fakîh kıl ve ona te'vilî öğret.'²⁴ Eğer te'vil, Kur'an gibi işitilerek nakledilmesi gereken bir şey olsaydı, İbn Abbas'a böyle bir duada

¹⁹ *Türk Hukuk Lûgati* (Ankara: Maarif Matbaası, 1944), “Karşılaştırmalı Hukuk”, 246.

²⁰ Abdullah Bayram, *Kurtubî ve Fikhî Tefsiri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2023), 1-470; Abdullah Bayram, *Ahkâm Tefsirinde Gâi/Teleolojik Yorum: Kurtubî Tefsiri Örnekleminde* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2024), 1-368; Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân–Cemâl Abdüllatîf ed-Desûkî, *Keşşâf tahlîlî li'l-mesâ'ili'l-fikhîyye fî Tefsîri'l-Kurtubî* (Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1988).

²¹ Diğer fikh mezheplerine yönelik bazı menfî tenkitler için bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/11, 230, 236-237; 4/83; 6/211; 8/99, 194-195; 11/216; 12/72, 15/118; müspet tenkitler için bk. 3/171-172; 8/32; kendi mezhebine ve İbnü'l-Arabî'ye tenkitleri için bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/243-244, 303-305, 144-145; 2/213-214; 3/56-57; 10/52-54; 6/128-129; bu kapsamda konunun değerlendirilmesi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/323-324; Mahmûd Zelât el-Kasbî, *el-Kurtubî ve menhecühû fî't-tefsîr* (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1979), 344-357; Ferîd Abdülazîz el-Cündî, *Câmi'u'l-ahkâmi'l-fikhîyye li'l-İmâm el-Kurtubî min tefsîrihi* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994).

²² Kurtubî, *Câmi'*, 1/34-38.

²³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/15-16.

²⁴ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. M. Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “İlim”, 17, “Vudû”, 10; Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374-1375/1955-1956), “Fezâ'ilü's-sahâbe”, 138.

bulunmanın ne mânası olurdu? Bu gayet açık bir husustur. Bunun anlaşılmayacak bir tarafı yoktur.”²⁵

Kur'an tefsirinde makâsıdü'ş-şerîa prensibinin yerini belirtip bu ilmi kavramayanların hataya açık olduklarına vurgulayan müfessir,²⁶ Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed'den sonra Kur'an'ın dikkat çektiği mânaların istinbat edilmesini ve Kur'an'da işaret edilip içinde murâd-ı ilâhînin ilmi ve maksadı bulunan usul ve kaidelere ictihad yoluyla ulaşma vazifesini âlimlere tevdi ettiğini ifade etmektedir.²⁷

Araştırmada *Kurtubî Tefsiri*'nin Endülüs İslâm hukuk tarihindeki yeri, ahkâm tefsiri geleneğinde mukayeseli fıkıhın sistemleşmesine katkısı ve Mâlikî mezhebi perspektifinden Roma hukukunu etkilemesi cihetinden değerlendirilecektir. Nitekim bu tesir özellikle mâkasıd ve maslahat teorileri doğrultusunda vuku bulmuştur. Kurtubî'nin de ahkâm tefsiri sahasında bu teorileri temellendirmesi, anlam ve önemini vurgulaması ve ahkâm âyetlerinin tefsir ve te'vilinde yaygın olarak kullanması araştırma açısından çok önemlidir. Kurtubî, şariatlerde insanların dinî ve dünyevî maslahatlarının hedeflendiğini belirtip,²⁸ şariatın/din içerdiği fer'î meselelerin küllî kaideler arzedilerek anlaşılmasının önemini vurgular.²⁹

Bu noktadan sonra *Kurtubî Tefsiri*'nin Endülüs İslâm hukuk tarihindeki konumu, ahkâm tefsiri geleneğinde mukayeseli fıkıh yönteminin sistemleşmesine katkısı ve Mâlikî mezhebi perspektifinden Roma hukukuna makâsıd ve maslahat teorileri cihetinden etkisi değerlendirilecektir. Bu kapsamda araştırmada yerine göre betimleyici ve çözümlemeli yöntemlere başvurularak bu hususta literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Araştırmanın tarama ve hazırlık safhasında makalenin mezkûr konu ve amacını karşılayan doğrudan bir eser tesbit edilememiştir. Bununla birlikte gerek İslâm hukuk düşüncesindeki mukayeseli fıkıh, gerek genel hukuktaki karşılaştırmalı hukuk anlayışlarının geçmişten günümüze zihnen, zımnî ve yaklaşım olarak mevcut olduğu müşahade edilebilir. Araştırmada da Kurtubî'nin de bu temeli esas alarak mukayeseli fıkıh yöntemini ahkâm tefsirinde sistemleştirdiği savunulacaktır. Her şeyden önce Kurtubî, genelde Kur'an'ı özelde ahkâm âyetlerini umumiyetle mukayeseli fıkıh yöntemiyle tefsir ve te'vil etmiştir. Bu husus klasik dönemden itibaren İslâmî ilimlerde yerini alan hilaf ilmiyle örtüşür. Bu ilmin içerdiği mukayeseli fıkıh yaklaşımı, müfessirin tefsirdeki

²⁵ Kurtubî, *el-Câmi*, 1/35.

²⁶ Kurtubî, *el-Câmi*, 7/167.

²⁷ Kurtubî, *el-Câmi*, 1/15-16.

²⁸ Kurtubî, *Câmi*, 2/45-46; bk. Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1955-1969), 17/278; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'in*, 3/83-88; ayrıca bk. Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007), 31-32, 127-131.

²⁹ Kurtubî, *Câmi*, 10/119-125; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 43-243; Subhî Mahmesânî, *Felsefetü't-teşrî' fi'l-İslâm* (Beyrut: y.y., 1400/1980), 255-260.

metodolojisi doğrultusunda bir yorum yöntem ve aracı olarak ahkâm tefsirinde kullanılmıştır.³⁰ Binaenaleyh ilm-i hilâf, ahkâm tefsiri ve fıkıhta “fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilâfları konu edinen ilim” olarak tanımlanmış ve mukayeseli fıkıh ilmiyle ilişkilendirile gelmiştir.³¹ Esasen bu muhteva, hukuk biliminin, özellikle onun bünyesine doğup gelişen karşılaştırmalı hukuk kuramının konu ve amacıyla kendi özgünleri temelinde benzeşmektedir. Nitekim doğrudan makalenin konu ve amacını karşılamamakla birlikte, kendine has özellikleri çerçevesinde hukukun görev ve amaçlarıyla örtüşen yaklaşımlara ışık tutan birçok çalışma hâlihazırdaki dipnotta örneklendirdiğimiz gibi,³² ilgili literatürlerde yapıla gelmektedir. Daha genel anlamda ise mesalâ George M. Makdisi (1920-2002), *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West* adlı eserinde diğer İslâmî ilimlerin yanında fıkıh, usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimlerine de geniş yer ayırarak bunlarla Ortaçağ Batı düşüncesi arasında İslâm fıkıh mektepleri de dahil olmak üzere benzerlik ve paralellikler kurar.³³ Makdisi, bu perspektifini *İslâm’ın Klasik Çağında Din, Hukuk ve Eğitim* adlı kitabında da vurgular.³⁴ Daha hususi konularda Mâlikî mezhebi üzerine J. E. Brockopp’un *Early Maliki Law: Ibn ‘Abd al-Hakam and His Major Compendium of Jurisprudence* adlı kitabı, D. S. Powers “The Mâlikî Family Endowment: Legal Norms and Social Practices” ile P. Scholz’un

³⁰ bk. Hocaoglu, *Ahkâm Tefsirlerinin Usul Açısından Mukayesesi*, 31-44.

³¹ bk. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmî’ d-dîn* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1402-1403/1982-1983), 1/21, 23, 41-45; 3/394, 404; a.mlf., *el-Müstasfâ fi ‘ilmi’l-uşûl* (Bulak: el-Matbaatü’l-Emîriyye, 1324/1906), 1/5; Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mes’ûd, *et-Tavzîh fi halli gâvâmi’i t-Tenkih* (Kahire: Dârü’l-Ma’rife, 1377/1957), 1/20; İbn Hallikân Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü’s-Sâdir, 1968-1972), 3/48; Ebû İshak İbrâhim eş-Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ’*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü’r-Râid el-Arabî, 1401/1981), 112-115; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi (Kahire: Dârü Nahdati Mısır, 1401/1981), 3/1061, 1066-1068; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1360-1362/1941-1943), 1/18, 37-39, 69, 579-580; Taşköprizâde İsmâüddin Ahmed Efendi, *Miftâhu’s-sa’ade ve mişbâhu’s-siyâde*, nşr. Abdülvehhâb Ebü’n-Nûr-Kâmil Kâmil Bekrî (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Hadîse, 1968), 1/306-308; 2/598-599; Saçaklızâde, *Tertibü’l-‘ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed (Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1408/1988), 141-143; İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilâf* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330/1915), 3-12, 20-21; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhatı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1949-1952), 1/324.

³² Örnek olarak bk. Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temelleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 7-275; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1982); Şükrü Özen, *İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî’nin Te’sîsü’n-nazar Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988); ayrıca krş. Mark Van Hoecke, “Methodology of Comparative Legal Research” *Law and Method* (2015), 1-35; Valentine Vernon Palmer, “From Lertholi to Lando: Some Examples of Comparative Law Methodology”, *The American Journal of Comparative Law* 53/1 (2005), 261-290; Ergun Özsunay, “Karşılaştırmalı Hukukun Çeşitli Görünümleri”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi* 10/13 (1976), 3-13; Çisil Durgun Arslan, “Karşılaştırmalı Hukuk Araştırmalarında Yöntem”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 27/2 (2021), 1540-1664; Gözler, *Hukuka Giriş*, 199-224.

³³ George M. Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981), 1-312.

³⁴ George M. Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din, Hukuk ve Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 305-352.

“Legal Practice in the Malikite Law of Procedure” adlı makaleleri ve M. Fadel’in *Adjuciation in the Mâlikî Madhhab: A Study of Legal Process in Medieval Islamic Law* adlı doktora tezi zikredilebilir.

1. Mukayeseli Fıkhın Sistemleşmesine Katkısı Açısından Kurtubî Tefsiri’nin Analizi

Kurtubî’nin ahkâm tefsirine yaklaşımının bütüncül değerlendirilmesi için fıkhın Endülüs coğrafyasında geçirdiği farklı dönemleri ve müfessirin fıkıh anlayışının bunlardan hangisinde teşekkül ettiği önem arzeder. Diğer taraftan değerlendirmelerde İslâm düşünce tarihinde İslâm âlimlerinin akıl ve naklin konumu ve yorum eylemindeki yeri hususunda Ehl-i re’y ve Ehl-i hadîs olarak başlıca iki kısma ayrıldığının da dikkate alınması gerekir. Bunlardan hicrî II. asırdan sonra ortaya çıkıp hadise ağırlık veren Ehl-i hadîs Medine, hicrî II. asırda tezahür edip re’y taraftarlarını belirten Ehl-i re’y ise Kûfe merkezlidir.³⁵ Bunlar arasında “Asırlar boyunca akıl ve nakil ekseninde devam eden tartışmalar,³⁶ tarafları etkilediği için Ehl-i hadîsle Ehl-i re’yden belli meselelerde anlaşma zemini bulanlar Ehl-i sünnet dairesinde bir araya gelmişlerdir. Bu durum Ehl-i hadîsin lehine olmuş, onların hadisleri koruma, öğrenim ve öğretimini sağlama hususunda hizmet etmelerine imkân hazırlamıştır.”³⁷

Bu tarihî ve ilmî süreç, tabii olarak Endülüs’ün ilim ve kültür hayatını etkilemiştir. “Endülüs’te hicrî IV. asırdan itibaren Mâlikî fakihler arasında Ehl-i Hadise yaklaşma eğilimi ortaya çıkmış, bir başka ifadeyle Ehl-i hadisin tepkisine neden olan “mesâil ile yetinip hadisten uzak durma” tavrı değişmeye başlamıştır. En azından belirli bir süre Mâlikîler arasında iki ayrı fıkıh anlayışının söz konusu olduğu kabul edilmelidir. Zira İbnü’l-Mekvî (ö. 401/1010), İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1070) ve Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin (ö. 474/1081) temsil ettiği çizgi, İbn Habîb (ö. 238/853) ile başlatılabilecek olan ve hicrî III. asır ortalarından itibaren gelişen sürecin bir devamı niteliğindedir. Aksi

³⁵ Geniş bilgi için bk. Abdülmecîd Mahmûd, *el-İtticâhâtü’l-fıkhiyye ‘inde aşhâbi’l-hadîs fi’l-karni’ş-şâlişi’l-hicrî* (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1399/1979), 31-92, 453-460; Abdullah Aydın, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/507-508; Ögüt, “Ehl-i Hadîs”, 10/508-512; M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re’y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/520-524; a.mlf., *İslâm Fıkıhında Re’y Taraftarları*, 31-38.

³⁶ Bk. Ataullah Şahyar, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re’y İhtilafları* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 25-207; Ali Hasen Abdülkâdir, *Nazra ‘âmme fi târihi’l-fıkhi’l-İslâmî* (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Hadîse, 1965), 121-228; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad* (Ankara: TDVY, 1975), 103-115; a.mlf., *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* (ed. Namık Ayhan), (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 163-176.

³⁷ Aydın, “Ehl-i Hadîs”; bk. Mevlüt Erten, *Nas-Yorum İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 76-83; Kâmil Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 397-464; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/249-518; 2/7-431.

takdirde, bu süreç içerisinde yaşamış ve “Mâlikî” kabul edilen pek çok fakih gibi, saydığımız bu meşhur isimlerin de “Mâlikî” olarak tanımlanmamaları gerekecektir.

Beşinci Endülüs emîri I. Muhammed döneminden (hicrî III. asır ortaları) itibaren yöneticiler, Ehl-i hadise de himaye ve destek vermişler, hatta muhtemelen onlara daha yakın olmuşlardır. Endülüs yöneticilerinin siyaseti, birliği temin etmek için iki ekol arasındaki çatışmayı derinleştirmekten ziyade uzlaştırmaya yönelik bir denge politikası gibi görünmektedir.

Doğu İslâm dünyasında akaid/usûlu’-d-dîn alanında tartışmaya ve kelam ilmine karşı olan “Ehl-i hadis”, fıkıh alanında delile dayalı (hadis merkezli) bir istinbat anlayışına sahiptir. Nitekim isimlendirme de buradan gelmektedir. Hâlbuki Endülüs’te, aralarında sert bir mücadelenin yaşandığı ilk dönemlerden itibaren gerek Ehl-i rey/Mâlikîler gerekse Ehl-i hadis, “Ehl-i bid’atin mesleği” kabul ettikleri cedel ve kelâma karşı olmuşlar ve bu açıdan her ikisi de Ahmed b. Hanbel’in temsil ettiği katı “Ehl-i hadis” anlayışına sahip olmuşlardır. Onları birbirinden ayıran husus, Mâlikîlerin hadisle ilgilenmeyip fıkıhla meşgul olmaları, fikhî hükümlerin kaynağı olarak “hadis ve âsar”dan ziyade, Mâlik ve öğrencilerinin fetvalarını esas almaları, diğerlerinin de onları “taklit” ile suçlamalarıdır. Gerek bu tenkitlerin etkisi gerekse Doğu İslâm dünyasının fıkıh, hadis ve kelam birikimini Endülüs’e taşıyan âlimlerin çalışmaları sonucunda, Endülüs Mâlikîliği ilk dönemdeki “katı ve ham mesâil fikhî” aşamasından, hadis-rey dengesinin kurulduğu ve teorik fıkıh çalışmalarının ortaya çıktığı “olgun mezhep fikhî” aşamasına geçmiştir. Endülüs Mâlikîleri arasında fıkıh usulü çalışmalarının başlaması da, bu gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Aslında benzer gelişmeler Doğu İslâm dünyasındaki farklı fıkıh mezhepleri (özellikle Irak Hanefiliği ve Irak Mâlikiliği) açısından da yaşanmış olmakla birlikte, Endülüs’ün bu gelişmeleri yaklaşık bir yüzyıl geriden takip ettiği anlaşılmaktadır.”³⁸

Araştırmada Endülüs İslâm hukuk tarihinin gelişimi, “Birinci dönem (93/237): Mâlikî mezhebinin Endülüs’e girişi. İkinci dönem (238/401): Mâlikî mezhebinin Endülüs’te teşekkülü. Üçüncü dönem (404/626): Mâlikî mezhebinin Endülüs’e kök salması. Dördüncü dönem (627/899): Mâlikî mezhebinin Endülüs’teki diğer hukuk mektepleri ve düşünce sistemleriyle etkileşime girmesi.”³⁹ temelinde işlenmiştir. Bunlar ilmî, ictimâî ve siyasetî yönler başta olmak üzere muhtelif alanlarda farklı özellikler taşır.

Kurtubî, Endülüs İslâm hukuk tarihinin 3. ve 4. dönemlerinde yaşamıştır. Bu zaman dilimiyle örtüşecek şekilde Kurtubî’nin, ahkâm âyetlerini genellikle mukayeseli ele alıp mezhep taassubu gütmemesi, ilmî ve ahlâkî şahsiyetinin seçkinliğinin yanında

³⁸ Ali Hakan Çavuşoğlu, “Endülüs’te Re’y-Hadis Mücadelesi”, *İslâmiyât* 7/3 (2004), 72-73.

³⁹ Muhammed Halid Mes’ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış”, çev. Muhammed Tayyib Kılıç, *İSTEM* 7/14 (2009), 405; bk. Eyyüp Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/519-535.

Mâlikî mezhebinin bu dönemlerde diğer mezhep ve fikirlere karşı daha müsamahalı davranıp gerek kendi içinde gerek kendi dışındakilerle etkileşime girmesiyle de açıklanabilir. Kurtubî ve fikhî tefsirinin tefsir ve fıkıh tarihindeki yeri ve öneminin kavranması açısından bu husus önemlidir. Böylece hem müfessirin ahkâm tefsiri metodolojisi hem ahkâm tefsirinde mukayeseli fıkıhın sistemleşmesine dair katkısı zaman-mekân ve yöntem ilişkisi bağlamında değerlendirilebilir. Çünkü *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, mukayeseli fıkıhın gerektirdiği pek çok özelliği teorik ve pratik yönden ihtiva eder. Kurtubî, mezhep taassubu gütmeyerek genelde Kur'an özelde ahkâm tefsirinde mukayeseli fıkıh yöntemini kullanmış ve Kur'an ve Sünnet'in mâna ve maksatlarını gözeterek tefsir ameliyesini amaçsal ve bütüncül perspektifle gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda Ahkâm tefsiri ve fıkıh metodolojisinde, makâsîdû'l-Kur'an, makâsîdû's-şerîa, maslahat, hilâf/mukayeseli fıkıh ilmi, kavâid-i külliye ve şer'u men kablenâ yorum yöntem ve araçlarını etkin kullanmıştır. Meselâ Kurtubî Yûsuf sûresinin 47. âyetinin makâsîd ve maslahata delil teşkil ettiğini “Bu âyet, dinin, canların, akılların, neseplerin ve malların muhafaza edilmesinden ibaret olan şer'î maslahatlar konusunda temel bir dayanaştır.”⁴⁰ şeklinde belirtir. Kurtubî, şeriatı Allah tarafından insanlara din olarak indirilen itikadî, ahlâkî ve amelî/dinî-hukukî hükümler bütünü olarak lûgat anlamıyla tarif ederek,⁴¹ şeriatlerde insanların dinî ve dünyevî maslahatlarının amaçlandığını belirtir.⁴² Bu bağlamda tefsir ameliyesinde bir şeriatın içerdiği fer'î meselelerin aslî ilke ve değerlere arz edilerek anlaşılıp yorumlanması gerektiğini vurgular.⁴³ Yine Kurtubî, şer'u men kablenâ ilkesini deliller hiyerarşisi çerçevesinde kullanmıştır.⁴⁴ “Hz. Muhammed'den önceki peygamberler vasıtasıyla bildirilen dinî hükümler.”⁴⁵ olarak tanımlanan şer'u men kablenâ/geçmiş şeriatlere ait hükümler, diğer din, millet ve kültürlerin ilmî mirasının araştırılmasına aracı olmaktadır. Böylece hukuk sistemleri tanışabilir/teârûf⁴⁶ ve birbirinden üstün olup olmadıklarından hareket etmeksizin birikimlerini paylaşabilir.⁴⁷ Nitekim “Karşılaştırmalı hukuk araştırmalarının

⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, 9/138; bk. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî uşûli'l-fıkıh*, nşr. Abdülazîm ed-Dîb (Devha: Câmîatü Katar, 1399/1979), 1/295; 2/913, 925.

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/15-16; 2/64-65.

⁴² Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/45-46.

⁴³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/119-125; İbn Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi*, 43-243; Subhî Mahmesânî, *Felsefetü't-teşrî' fî'l-İslâm*, 255-260; bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turukû'l-hükmiyye*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 70-71, 162; a.mlf., *İğâsetü'l-lehân min meşâyidi's-şeytân*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1357/1938), 1/104.

⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/318; 4/37; 6/113-114; 12/22; 13/177.

⁴⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, “Şer'u men kablenâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/15-19.

⁴⁶ bk. el-Hucurât 49/13.

⁴⁷ bk. René David, *Çağdaş Büyük Hukuk Sistemleri*, çev. Argun Kötelî (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985), 418, 424, 427; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/31-35; Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudârî, *Târîhu't-teşrî' fî'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1400/1980); krş. J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford: Clarendon Press, 1384/1964), 215-285; Ignaz Goldziher, “Fıkıh”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1940-1988), 4/601-608; S. D. Goitein, “İslâm Hukûkunun Doğum Anı”, çev. Bülend Davran, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü*

gelişimi ilk olarak farklı hukuk sistemlerindeki kurallar ya da içtihatlardan yola çıkılarak ortak bir kural ve kavramlar bütününe ulaşılması yönünde olmuştur. Belirtmek gerekir ki bu yaklaşımın esasında hukukun yeknesaklaştırılması amacı değil farklı sistemlerin ortak temelini bulunması hedeflenmiştir.”⁴⁸ Bu ortak temelin başında “toplum düzeni, toplumsal barış, güvenlik, eşitlik, hürriyet, toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve adaletin tesisi”⁴⁹ olarak hukukun ilke ve değerleri gelir ve bunlar prensipte Kur’an ve Sünnet’in mâna ve maksatlarıyla muvafakat eder.

Endülüs İslâm hukuk tarihinde Mâlikî mezhebinin diğer hukuk ve düşünce sistemleriyle etkileşimini içeren dördüncü dönemin (627-897) hemen öncesinde ortaya konulan bazı alışmalar, esasen taklit ve taassuptan çıkış eğilimini ifade ediyordu.⁵⁰ Zira Mâlikiliğin Endülüs’te yedi asrı aşan hâkimiyeti boyunca, ilk kuşak mensupları ve sonraki yüzyıllarda yetişen bazı isimler hariç, fakihlerin ezici çoğunluğu gerçek bir fakih olmaktan çok, İmam Mâlik’in ve ilk kuşak Mâlikî fakihlerinin görüşlerini ezberleyip tekrar etmekten öteye gitmeyen ve dahası, gidilmesine de şiddetle karşı çıkan kimselerden oluşmaktaydı. Bu durum neticede taklitçiliğe, donukluğa ve bu ikisinin sonucu olarak da farklı anlayışlar karşısında tahammülsüzlüğe sebep oluyordu.⁵¹

Mâlikî mezhebinin Endülüs’te kök salmasını ifade eden üçüncü dönemde (404-626) ise ilim ve kültür hayatı donukluklardan kurtulmaya başlamış İbn Tufeyl (ö. 581/1185) ve İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi büyük filozoflar yetişmiştir. İslâm hukukuna gelince, aklî ilimlerin desteklenmesi usûl-i fıkha ilgiyi arttırmıştır.⁵² Mâlikî ve Şâfiî mezhebinin temel prensiplerini mukayese eden eserler yazmışlar,⁵³ bir kısmı da hukuk teorilerini mukayese edip, çeşitli mezheplerden temel ilkeleri arasında bir sentez oluşturmaya çalışmışlardır. İbn Rüşd’ün, *Bidâyetü’l-müctehid* adlı eseri Mâlikî hukuk doktrininin, usulün temel prensipleri ışığında yeniden gözden geçirilmesine ve Mâlikî usulünün müstakil bir disiplin bağlamında ele alınmasına çok önemli bir katkıdır.⁵⁴

Dergisi 1/1-4 (1954), 57-62; S. V. Fitzgerald, “İslâm Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası”, çev. Bilge Umar, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 29/4 (1964), 1128-1154.

⁴⁸ Arslan, “Karşılaştırmalı Hukuk Araştırmalarında Yöntem”, 1542.

⁴⁹ bk. Orhan Münir Çağlı, *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971), 24, 30-33; Erich Fechner, *Rechtphilosophie* (Tübingen: J.C. B. Mohr, 1962), 87; Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1992), 60-67; Aral, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992), 21-27.

⁵⁰ Bk. Mes’ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 417-419; Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, 27/519-535.

⁵¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (İstanbul: İSAM, 2025), 254-255.

⁵² Bk. Hacvî, *el-Fikrî’s-sâmî fî târîhi’l-fıkhi’l-İslâmî*, nşr. Eymen Sâlih Şa’bân (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1416/1995), 2/213-230; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû’l-müzheb*, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr (Kahire: Dârü’t-Türâs, 1972), 2/169-170.

⁵³ Bk. Hacvî, *el-Fikrî’s-sâmî*, 2/216-228; İbn Ferûn, *Dibâc*, 2/281-283.

⁵⁴ Mes’ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 416-418; bk. Hacvî, *el-Fikrî’s-sâmî*, 2/228.

Endülüs'te kök salan taklit ve taassubun izalesine yönelik tenkit ve buna yönelik çalışmalar, İbn Rüşt'ün *Bidâyetü'l-müctehid* adlı eserinin telif amacına şöyle yansır:

“Bu kitabı, ictihad edilebilmesi için, nahiv, lûgat ve usûl-i fıkıh gibi ihtiyaç duyulan ilimleri daha önce tahsil eden kişileri, ictihad sanatında yetenekli kılmak amacıyla telif ettik. Bu bakımdan bu kitabın içerdiği bilgiler ya da bundan daha azının bu işe kâfi geleceği kanaatindeyim. Bir kişi ancak gerekli melekelerle sahip olursa fakih olabilir, yoksa hafızası en kuvvetli birinin hıfzettiği miktarın son noktasına ulaşsa da ezberlediği fıkıh meseleleri kendisini fakih yapmaz. Bugün fakih olmadığı halde fakih geçinenleri en fakih kimsenin fıkıh meselelerini en çok ezberleyen kimse olduğunu zanneder. Bunlar, dükkânında her türlü ayakkabı bulundurup, bunları satan satıcıyı ayakkabı ustası zanneden kimselere benzer. Fakat bir gün, ayakkabıcı zannedilen bu kişi, ayağına hazır ayakkabılardan hiç biri uymayan biriyle karşılaştığında, bu adam ayağına uygun bir ayakkabı bulamaması nedeniyle, zaruri olarak her ayağa göre ayakkabı yapabilen ayakkabıcı ustasına başvuracaktır. İşte bu çağımızda fakih olmamasına rağmen fakihlik taslayan çoğu insanları anlatan bir örnektir.”⁵⁵

Benzer şekilde Kurtubî, bu perspektiften ahkâm tefsirinin işlevini şöyle vurgular:

“Müfessir, Kur'an'ın hükümlerini/ahkâmü'l-Kur'an öğrenmelidir. Allah'ın emir ve yasaklarında neyi murat ettiğini ve kendisine neyi farz kıldığını kavramalıdır. Kur'an'ın farz ve hükümlerini ezbere okumasına rağmen okuduğunun anlamını bilmeyenin bu halinden daha çirkin ne olabilir ki? Bu kişi, mânasını/maksadını bilmediği şeyle nasıl amel edebilir? Okuduğu Kur'an'ın incelikleri hakkında kendisine soru sorulduğunda bunları bilmemesi ne kadar yakışıksızdır! Bu durumdaki kimse sırtında ciltlerce kitap taşıyan bir eşeğe benzemektedir.”⁵⁶

Bu dönemde Mâlikî fıkıh kaynakları ekseninden çıkıp Kur'an ve Sünneti merkeze alma anlayışı etkin olmuş ve söz konusu kaynaklar bunlarla irtibatlandırılarak yeniden değerlendirilmiştir.⁵⁷ Bu hususa ahkâm tefsiri açısından bakıldığında, Kur'an çalışmalarına en önemli katkı Kādî Ebû Bekir İbnü'l-Arabî tarafından yapılmıştır. *Ahkâmü'l-Kur'an* adındaki Kur'an tefsiri Mâlikî fıkının Kur'an bilimleri bağlamında temellendirilmesidir.⁵⁸ *Ahkâmü'l-Kur'an*'ın bazı konularda mezhep tarafgirliği ağır basmakla birlikte, İbnü'l-Arabî genellikle diğer mezheplerin görüşlerini objektif olarak değerlendirdiği görülmektedir. Bu yönüyle Mâlikîler arasında büyük bir itibara sahip

⁵⁵ İbn Rüşt, *Bidâyetü'l-müctehid*, 3/210-211.

⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/16, 27-28.

⁵⁷ Bk. Özdemir, *Endülüs*, 255-257; Mes'ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 418.

⁵⁸ Mes'ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 419.

olduğu gibi, diğer mezhep âlimleri tarafından da kabul görmüş ve eseri tefsir ve fıkıhta muteber bir kaynak sayılmıştır. Bu eserin Mâlikîler nezdindeki itibarı o dereceye ulaşmıştır ki meselâ yine bir Mâlikî âlim olan Kurtubî, tefsirinin hemen her sayfasında⁵⁹ *Ahkâmü'l-Kur'ân*'dan nakiller yapmıştır, denebilir.⁶⁰

Mâlikî mezhebinin diğer hukuk ve düşünce ekolleriyle etkileşime girmesini ifade eden 4. dönemin (627-897) temel dinamiklerinden birini belki de en önemlisini siyâsî ve sosyal hayatın getirileri ve ihtiyaçları teşkil etmiş⁶¹ ve mevcut durum, daha önceden ortaya çıkmış problemleri “taklit” doktrinini aşarak çözecek bir İslâm hukuk doktrininin yeni baştan inşasını gerekli kılmaktaydı. Birçok hukukçu, günlük olaylara çözüm getirebilmek için diğer mezheplere de başvuruyordu. Bu dönemde mukayeseli hukuk sahası oldukça çok gelişmişti.⁶²

Endülüs'te fukahânın diğer mezheplere ilgi duyması Eş'arîliğin ve özellikle de Şâfiîliğin Mısır'daki Mâlikî usulüne tesiriyle mümkün olmuştur. Şâfiî hukukçu ve kelâmcı Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), kelâm ilmini sırf polemik türü bir ilim konumundan, dinî bir ilim konumuna yükseltmekle rasyonalizmi ve felsefeyi eski konumuna kavuşturmuştur. Râzî'nin *el-Mahsûl* adlı eseri, Mu'tezilî, Eş'arî, Hanefî ve Şâfiî hukukçuların yazdığı usul çalışmalarının çok başarılı rasyonalist bir sentezidir.⁶³

Bu dönemdeki çalışmalara en önemli katkı, temel amacı Mâlikî ve Hanefî usulü arasındaki sentezi geliştirerek İslâm hukuk teorisini sistematik olarak yeni baştan inşa eden *el-Muvâfakât* sahibi Ebû İshâk eş-Şâtîbî tarafından yapılmıştır. Şâtîbî, fukahâyı ilk dönem eserlerini yeni baştan çalışmaya ve temel ilkeleri bu eserlerden çıkarmaya çağırılmaktadır. Ayrıca problemlerin çözümünde hukukun temel gayelerinin göz önüne alınmasının gerekliliğini savunmaktaydı. Şâtîbî, *el-Muvâfakât* adlı eserinde hukukun temel gayesinin önemini vurguladığı makâsidü's-şerîa kavramını açıklamıştır.⁶⁴

Şer'î bir konuda mürsel maslahata dayanarak hüküm verme usulü olan istislâhın taşıdığı ana fikir bütün mezhepler tarafından olumlu karşılanmakla birlikte Mâlikî mezhebinde bu metoda büyük bir işlev alanı verilmiştir. İstislâhı ilk defa Mâlik'in kullandığı birçok müellif tarafından kabul edilse de bu konuda ondan rivayet edilen teorik bir ifadeye rastlanmamıştır. 4. (10.) yüzyıldan itibaren Mâlikî çevrelerinde tartışılan ve

⁵⁹ Örnek bir alıntı için bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/121; yönelttiği eleştirilere örnek olması için bk. 1/144-145, 304-305.

⁶⁰ Osman Eskicioğlu, “Ahkâmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/554; Ahmet Baltacı, “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/488-491.

⁶¹ İmâmuddîn, *A Political History Muslim*, 191; Mes'ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 422-423.

⁶² Mes'ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 422.

⁶³ Mes'ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 423.

⁶⁴ Bk. Mes'ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 424; Ömer b. Abdülkerîm el-Cîdî, *Muhâdarât fî târîhi'l-mezhebi'l-Mâlikî fî'l-ğarbi'l-İslâmî* (Rabat: y.y., 1987), 134-136; Mâlikî fakihlerinin bu dönemdeki makâsid ve maslahat teorisi uygulamaları için bk. Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî*, 2/406.

Irak çevresine mensup bazı imamlarla Şâfîliler'den İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından teorik çerçevesi çizilen bu delil, Mâlikîler'den Bâkılânî (ö. 403/1013) ve İbnü'l-Hâcib gibi önde gelen bazı usulcüler tarafından reddedilmişse de onların ardından Karâfî, İbn Râşid (ö. 736/1336) ve Şâtîbî çizgisinin istislahı yeniden savunması bu delilin Mâlikî usulünde yerleşmesini sağlamıştır. İstislah deliliyle zaruret, ihtiyaç, kamu yararı, kamu düzeni ve hatta örf kavramları Mâlikî mezhebi içinde önemli bir işlerlik ve uygulama alanı kazanmıştır.⁶⁵

2. Endülüs İslâm Hukukunun Makâsîd Açısından Roma Hukukuna Tesiri: Kurtubî Tefsiri Örneğinde

Bu başlıkta Endülüs İslâm hukukunun Roma hukukunu makâsîd ve maslahat açısından etkilemesi konu edinilmekle birlikte, genelde Batı ve İslâm hukuk düşüncelerinin ahlâk ve hukuk gibi temel konularda birbirini etkiledikleri de vurgulanmıştır. Farklı kültür ve medeniyetlerin birbiriyle etkileşime girmesinin tabii olduğundan hareketle bunun Endülüs'e de yansıdığı belirtilmiştir.⁶⁶

Bu perspektiften hukuk alanındaki yansımaların bilhassa karşılaştırmalı hukuk/fıkıh anlayışında daha belirgin olabileceği şöyle değerlendirilebilir:

“Hem bir hukuk disiplininin hem de hukuk araştırmasında kullanılan bir yöntemin adı olarak tanımlanabilen karşılaştırmalı hukuk, geliştirdiği çözümleme düzeyleri, özgül ayrımlar ve terim dağarcığıyla yeryüzünde farklı ulus, kültür ve toplumların hukuk düzenlerinin çeşitliliklerine ve benzerliklerine karşın gene de ‘hukuk’ gibi birleştirici bir kavram altında anlaşılır kılınmasına katkı sağlar.”⁶⁷

Diğer taraftan genelde İslâmî ilimler özelde tefsir ilmi ve onun bünyesinde doğup gelişen ahkâm tefsiri, lafzî/literal ve gâî/teleolojik yorum yöntem ve araçlarını barındırır.⁶⁸ Bunlardan özellikle gâî/teleolojik nitelikli olanlar, makâsîd ve maslahat teorilerinin ahkâm tefsirine uygulanarak sahih, sağlam, bütüncül ve amaçsal neticelere ulaşılmasına vasıta olur. Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), Kur'an tefsirinde başlıca

⁶⁵ Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, 27/519-535.

⁶⁶ Örnek olarak bk. Lothrop Stoddard, *The New World of Islam* (New York: Charles Scribner's Sons, 1921), 1-362; Marcel A. Boisard, *L'humanisme de l'Islam* (Paris: Albin Michel 1979), 1-448.

⁶⁷ Ahmet Haluk Atalay, “Hukuk Sistemleri ve Türk Hukuk Tarihi”, *Hukukun Temel Kavramları*, ed. Ufuk Aydın–Elvan Sütken (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 43. (tasarrufla); bk. Can Turgut, *Karşılaştırmalı Hukuk kuramı ve Orta Çağda İngiltere'nin Anayasacılık Hareketleri Örneği* (İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6.

⁶⁸ İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân (Huber: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 3/15-85; Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudârî, *Uşûlü'l-fıkıh* (Kahire: Mektebetü'l-Kadâiyeti'l-Kübrâ, 1389/1969), 14-18, 205-209; Tüm yorum yöntem ve araçları açısından bk. Hocaoglu, *Ahkâm Tefsirlerinin Usul Açısından Mukayesesi*, 31-44.

dört kaynağa başvurulması gerektiğini belirtip bunları Kur'an, Sünnet ve dil olarak sıralar. Ardından Kur'an'ın mâna ve maksatlarının bunlardan olduğunu şöyle vurgular:⁶⁹

“Dördüncüsü: Lafzın/kelâm içeriğindeki mânanın muktezâsı/muktedâ ve şeriatın muhtevastaki muhtasar ve küllî kaideler/muktedab ile Kur'an tefsirinin yapılmasıdır. Nitekim Resûlullah (sav) bu hususta İbn Abbas'a ‘Allahım! Onu dinde derin anlayışlı/fakîh kıl ve ona te'vili öğret’⁷⁰ şeklinde dua etmiştir.”⁷¹

Cessâs'ın (ö. 370/981) “Kendisine nisbetle üstünlüğü bulunan bir delil sebebiyle kıyasın terkedilmesi”⁷² olarak tanımladığı istihsan, kıyas, istislâh ve örf gibi amaçsal nitelikli yorum yöntem ve araçlarındandır.⁷³ Cüveynî (ö. 478/1085), sahâbenin, tâbiûnun ve daha sonra gelenlerin re'y ile amel üzerinde icmâ ettiklerine, fetva ve kazâî kararlarının onda dokuzunun âyet ve hadislerin açık anlamlarıyla doğrudan ilgili olmayıp sırf re'ye dayandığına dikkat çeker.⁷⁴ Farklı fıkıh mektepleri tarafından fikrî temelleri Kur'an ve Sünnet'in muhteva ve muktezasına dayandırılmakla beraber,⁷⁵ şer'î delil olarak tanımlanıp kullanılması 2. (8.) asırda Ebû Hanîfe ve onunla teşekkül eden Irak fıkıh mektebiyle başladığı umumiyetle benimsenir.⁷⁶ İstihsan dahil söz konusu amaçsal nitelikli şer'î delillerle, daha ziyade Kur'an ve Sünnet'in mâna ve maksatlarının tahsili hedeflenir. Bu perspektif tefsir ilminin tanımına “Sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'an ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden; mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur'an'ın mânalarının açıklanmasını ve ondan hüküm

⁶⁹ Zerkeşî, *Burhân*, 2/156-161.

⁷⁰ Buhârî, “İlim”, 17, “Vuđû”, 10; Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi 'u's-sahîh*, nşr. Muhammed F. Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-1375/1955-1956), “Fezâ'ilü's-şahâbe”, 138.

⁷¹ Zerkeşî, *Burhân*, 2/161.

⁷² Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî (Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1405/1985), 4/234; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 4/206-211.

⁷³ Geniş bilgi için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqâ'in*, 2/3-39; M. Mustafa Şelebî, *Ta'lîlû'l-aḥkâm* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981), 330-380; Abdülvehhâb Hallâf, *Meşâdirü't-teşrî'i'l-İslâmî fimâ lâ naşşa fih* (Küveyt: Dârü'l-Kalem, 1982), 85-144.

⁷⁴ Cüveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fıkḥ*, 2/768-771.

⁷⁵ Buhârî, “Selem”, 1, 2, 7; “Müsâkât”, 17; Müslim, “Müsâkât”, 127, 128; “Büyü”, 61-62; Ebû Dâvûd, *Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988), “Büyü”, 55; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Abdülgaḥfâr Süleyman el-Bündârî-Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), “Büyü”, 63; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1397), 23-27; Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, 4/223-253; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-uşûl*, nşr. Muhammed Abdüsselâm eş-Şâfi (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 1/274-283; İbnü'l-Mukaffa', *Risâle fi's-şahâbe* (Kahire: Mecelletü'l-Muktebes, 1326/1908), 3/40-41; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 4/205-211; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1975), 98-132.

⁷⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1308/1891), 4/1122-1134; İbn Hazm, *el-İḥkâm*, nşr. Ahmed M. Şâkir (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1403/1983), 6/16-20; Gazzâlî, *Müstasfâ*, 1/282; Ahmad Hasan, “Early Modes of Ijtihād: Ra'y, Qiyās and Istiḥsān”, *Islamic Studies* 6/1 (1967), 47-79.

çkarılmasını öğreten ilimdir.”⁷⁷ ifadeleriyle yansımıştır. Nitekim İslâmî ilimler metodolojisi, “haber/asl ve nazar/kıyas”⁷⁸ üzerine tesis edilmiştir. Mâtürîdî (ö. 333/944) bu iki temeli, “ilm-i ‘ıyân/duyulara dayanan bilgiler, ilm-i sem‘/rivayete dayanan bilgiler ve ilm-i nazâr/dirayete dayanan bilgiler” şeklinde genişletir.⁷⁹ Bu doğrultuda “naslardan kastedilen mânânın ortaya çıkarılması” veya “naslarda murâd-ı ilâhînin tesbit edilmesi”⁸⁰ hedeflenir. Bu kapsam Kur’an tefsirinin genelde akıl-vahiy özelde rivayet-dirayet yöntemini içerdiğini gösterir. Tefsir ilminin “Tefsir, Kur’an lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfred ve terkip halindeki delâletlerinden ve hükümlerinden, terkip halinde iken ortaya çıkan mânâlarından bahseden bir ilim dalıdır.”⁸¹ şeklindeki tarifleri bu bütünlüğü ihtiva eder.

Bu epistemolojik temel, İslâmî ilimlerde dünya ve âhiret maslahatları gözetilerek bilginin üretildiğini ve hukuk normlarının oluşturulduğunu belirtir. Taberî (ö. 310/923), Kur’an’ın dünyevî gayesinin doğru yolun gösterilerek insanların maddî-manevî refaha, uhrevî amacının ise âhiret nimetlerine kavuşturulması olduğunu, böylece fert ve toplumların maslahatlarının temin edildiğini vurgular.⁸² İlim ve usul geleneğini değerlendiren Kurtubî, şeriatı Allah tarafından insanlara din olarak indirilen itikadî, ahlâkî ve amelî/dinî-hukukî hükümler bütünü olarak tanımlamakla kalmaz,⁸³ şeriatlerde insanların dinî-dünyevî maslahatlarının gözetildiğini⁸⁴ ve şeriatın tazammun ettiği fer‘î meselelerin küllî kaidelere arzedilerek anlaşılması gerektiğini ifade eder.⁸⁵ Bu bakımdan İslâmî ilimlerde amaçsal nitelikli yorum yöntem ve araçları üretile gelmiştir ki istihsan da bunlardan biridir. Nitekim istihsan İslâmî ilimlere ve İslâm hukuk düşüncesine ufuk açmış ve açılım getirmiştir; Kur’an ve Sünnet’in mâna ve maksatları tahsil edilerek hayat ile din arasında sahih, sağlam ve bütüncül ilişki kurulmuş, adalet ilke ve değeri fert ve toplumun ihtiyaç ve problemlerine hitap edecek içerikle işlenmiş ve nasların tüm ortam ve şartlarla buluşturulması amaçlanmıştır.

⁷⁷ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281-290.

⁷⁸ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 3/121; 25/59.

⁷⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tefsîrû’l-Mâtürîdî (Te’vilâtü Ehli’s-sünne)* thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005), 1/62, 89, 158, 267-268, 443, 461; 2/62, 184; 3/142; 4/569, 576-577, 579; 5/203.

⁸⁰ Bk. Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl (Kahire: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1405/1985), 2/1190.

⁸¹ Ebû Hayyan el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muḥîṭ*, nşr. Arafat el-A’sâ Hassune vd. (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1403/1983), 1/121; bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/104-105; Râgıb el-İsfahânî, *Muḥaddimetü Câmi ‘i’l-tefâsîr*, nşr. Ahmed Hasan Ferhât (Küveyt: Dârü’d-Da‘ve, 1405/1984), 47, 91-97.

⁸² Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 17/278.

⁸³ Kurtubî, *Câmi ‘*, 1/15-16; 2/64-65.

⁸⁴ Kurtubî, *Câmi ‘*, 2/45-46.

⁸⁵ Kurtubî, *Câmi ‘*, 10/119-125; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz–Mehmet Erdoğan (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 43-243; Mahmesânî, *Felsefetü’t-teşrî‘ fî’l-İslâm*, 255-260.

Ahkâm tefsiri ve fıkıh köken ve kaynak vahye dayanır. Bu İslâm hukuk düşüncesinin en temel ve mümeyyiz vasfıdır. Bu doğrultuda Kur'an'ın beşerî bir düşünce değil, vahiy olduğunu, sonsuz hikmet ve maksatları ihtiva etmesinin onun i'câzını gösterdiğini belirten Kurtubî,⁸⁶ “Bütün canlıların hayatına kaynaklık ederek doğru ve sağlıklı hayat sürmelerini sağlayan helâl ve haram dairesi ve İslam dininin getirdiği diğer prensipler Kur'an-ı Kerîm'in i'câzını göstermektedir.”⁸⁷ izahında bulunur. Bu temelde Kurtubî, ahkâm tefsirinin vahyin indiriliş gayesi üzerine inşa edildiğini “Allah Teâlâ'nın indirdiği şariatlerde, tevhid, üstün ahlâkî değerler ve maslahatlarda bir değişiklik yapmadığı fakat her türlü eksiklikten münezzeh ilmine uygun olarak bunları fer'î hususlarda aralarında farklılık bulunduğu halde indirdiği hususunda bir görüş ayrılığı yoktur.”⁸⁸ ifadeleriyle vurgular. Yine “Yûsuf dedi ki: ‘Yedi yıl âdetiniz üzere ekin ekeceksiniz. Yiyeceğiniz az bir miktar hariç, biçtiklerinizi başağında bırakın.’”⁸⁹ âyetini delil getiren Kurtubî, “Bu âyet, dinin, canların, akılların, neseplerin ve malların muhafaza edilmesinden ibaret olan şer'î maslahatlar konusunda temel bir dayanaktır.”⁹⁰ açıklamasını yapar ve bunun Ehl-i sünnetin tüm muhakkik âlimleri tarafından kabul edildiğini vurgular.⁹¹ Kurtubî, söz konusu ilke ve değerler muhafaza edilmediğinde fert ve milletlerin bozulup yıkılışa sürükleneceğini belirtir.⁹² Bu bakımdan bunların tüm ortam ve şartlara göre hukuk ve ahlâk bütünlüğü gözetilerek mütemadiyen âyetlerden istinbat edilmesi gerektiğine şöyle dikkat çeker:

“Allah Teâlâ, Kur'an'ın mücmel ve müşkil kısımlarının açıklanması ve birden çok anlama sahip ihtimalli lafızların ve meselelerin çözümlenmesi görevini Resûlullah'a vermiştir. Çünkü O (sav), Kur'an'ın beyanında ihtisas sahibi olup en üstün müracaat kaynağıdır. Bu durumu ‘İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik.’”⁹³ âyeti açıkça belirtmektedir. Allah Teâlâ, O'ndan sonra Kur'an'ın açıklanma vazifesini âlimlere vermiştir. Âlimler de, Kur'an'ın içerdiği mânaları istinbat etmiş ve Kur'an'da işaret edilip içinde murâd-ı ilâhînin ilmi ve maksadı bulunan usule ichtihadla ulaşmıştır. Bunlar bu amellerle seçkin bir mevkiye erişmekle kalmamış, ichtihadlarıyla da üstün ve özel bir ecir kazanmıştır.”⁹⁴

⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmi*, 1/16.

⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi*, 1/15-16.

⁸⁸ Kurtubî, *el-Câmi*, 16/10-108.

⁸⁹ Yûsuf 12/47.

⁹⁰ Kurtubî, *el-Câmi*, 9/138.

⁹¹ Bk. *el-Burhân fî uşûli'l-fıkıh*, 1/295; 2/913, 925; Gazzâlî, *Müstasfâ*, 2/478-479, 481-482; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 475-476.

⁹² Kurtubî, *el-Câmi*, 3/29-30; 5/214.

⁹³ en-Nahl 16/44.

⁹⁴ Kurtubî, *el-Câmi*, 1/15-16; ayrıca bk. 1/34-38.

Bu perspektiften Kurtubî, ibâdât, muâmelât ve ukûbât başta olmak üzere, itikadî, ahlâkî ve amelî hükümleri makâsîdû's-şerîa prensibinin içerdiği beş temel ilkenin birer açılımı mesabesinde değerlendirmiştir.⁹⁵ Genel hukukta hukukun amaç ve görevleri, “toplum düzenini, toplumsal barışı, güvenlik, eşitlik ve özgürlük (hürriyet) sağlamak, toplumsal ihtiyaçları karşılamak ve adaleti gerçekleştirmek”⁹⁶ şeklinde belirtilir.

Esasen bunlar, zarûriyyât-ı hamse olarak tabir edilen hayat (can), nesil (nesep, ırz), akıl, mal ve dinin korunup uygulanmasını içeren beş temel ilke ve değerlerin bir açılımı mesabesindedir. Ahkâm âyetlerini konu edinen ahkâm tefsiri ve İslâm hukuk düşüncesi, bunlar üzerine kurulmuştur. Kurtubî, itikadî, ahlâkî ve amelî hükümler başta olmak üzere tüm dinî-hukukî normların bunlara riayet edilmeksizin oluşturulmaması gerektiğini belirtip makâsîdû's-şerîa ilmine sahip olmayanların Kur'an'ın tefsir ve te'vilinde hataya açık olduklarını ifade etmiştir.⁹⁷ Bu kapsamda Kurtubî de bazı âlimler gibi zarûriyyâtı bu beş temel esasa hasretmemektedir;⁹⁸ bu husus makâsîd prensibine yaklaşımı açısından önem arzeder. Çünkü bu yaklaşım, zarûriyyât-ı hamsenin hem cihanşümül vasfı hem zaman ve mekân şartlarına göre gelişen olgu ve olaylara uygulanabilirliği özelliğiyle örtüşmektedir. Nitekim yukarıda işlediğimiz üzere Kurtubî, zarûrât-ı dîniyenin bütün ilâhî dinlerin ortak ilke ve değerleri olduğunu herhangi bir şekilde kayıtlamaksızın “dinlerin, canların, akılların, nesillerin (nesep ve ırzların) ve malların muhafazası” şeklinde çoğul kipinde zikreder. Yine bu temel ilke ve değerlerden her birinin elde edilmesine vasıta olan her şeyin maslahat/yarar, buna mukabil tahsil edilmelerini engelleyen her şeyin ise mefsedet/zarar olduğunu vurgular. Bu ifadeleri, maslahat-mefsedet kavram çiftini lugat/geniş anlamları üzerine kullandığını gösterir.⁹⁹

Kurtubî, ictihadın yerini ve işlevini “farzların ve şeriatın mânalarına dair inceliklerin ortaya çıkarılması”¹⁰⁰ şeklinde özetler. Meselâ Kurtubî “Namazı dosdoğru kılınız, zekâtı veriniz.”¹⁰¹ âyetini açıklarken imamlıkta kimlerin öncelikli olduğu meselesinde Buhârî hadisini¹⁰² delil getirip küçük çocuğun imametinin câiz olduğunu “Derim ki: Küçüğün namazda imam olması Kur'an okuyabiliyorsa câizdir.”¹⁰³ şeklinde gerekçelendirmiş ve ictihadla hükme bağlamıştır.¹⁰⁴ Bu kapsamda Kurtubî, Kur'an

⁹⁵ İbâdât örneği için bk. Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/221-222; muâmelât örneği için bk. 3/282; ukûbât örneği için bk. 3/40-42.

⁹⁶ Rahmi Çobanoğlu, *Hukukta Gaye Problemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1964), 116-140; Recai Okandan, *Umûmi Amme Hukuku* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1966), 207; Çağır, *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş*, 24; Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 60-61.

⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 7/167; 15/10.

⁹⁸ Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1387/1986), 4/394; krş. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Ğıyâşî*, nşr. Abdülazîm ed-Dîb (Katar: y.y., 1401/1981), 181.

⁹⁹ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 3/16; 9/138; 16/10-12, 20-21.

¹⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 4/113-114.

¹⁰¹ el-Bakara 2/43.

¹⁰² Buhârî, “Megâzî”, 53.

¹⁰³ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/426-427; ayrıca bk. 7/46-49.

¹⁰⁴ Benzer örnekler için bk. Kurtubî, *el-Câmi* ' , 2/19; 4/123; 5/181; 7/44; 8/8-9; 11/31-32.

tefsirinde ve hukuk normlarının oluşturulmasında makâsıdü’ş-şerîa ilkesini kıstas alarak şer’î delillerin makâsıd çerçevesinde kullanılması gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁵ Yine hükümlerin yaşanabilir ve uygulanabilir kılınması istikametinde “Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez.”¹⁰⁶ ve “Din, kolaylıktır.”¹⁰⁷ küllî kaidelerini esas almış ve İslâm’daki kolaylaştırma ilkesini işletmiştir.¹⁰⁸

Bunlar Kurtubî’nin makâsıd ve maslahat prensiplerini tefsir ameliyesinde uygulayarak bütüncül ve amaçsal perspektif sergilediğini gösterir. Bu bağlamda müfessir, icthadî/aklî tefsirin anlam ve önemini vurgular.¹⁰⁹ Nitekim Kurtubî, taklit ve ezberciliği değil mevcut ilmî mirası genellikle mukayeseli fıkıh yöntemiyle değerlendirmiştir. Bu doğrultuda şer’î delilleri işletmiş ve hüküm vazederek sonuca gitmiştir. Sonuç, “çözüm” noktası olarak yorum eyleminin en zor ve en verimli merhalesidir. Bu durum ahkâm tefsirinin özgün yapısı ve işlevini ifade eder.

Endülüs ilim ve kültür hayatı Batı’yı etkilediği gibi,¹¹⁰ Endülüs’te yedi asrı aşan bir hâkimiyet ve birikime sahip Mâlikî mezhebi de¹¹¹ fıkıh zemininde bu tesiri göstermiş ve Mâlikî hukukundaki söz konusu gelişmeler Endülüs’teki hristiyanları da etkilemiştir.¹¹² Mâlikî mezhebinin tarihte hâkim olduğu bölgelerdeki bazı müesseselerin etkilerinin yanı sıra bizzat Mâlikî fıkının da Kıta Avrupası hukukunu ve bilhassa Latin hukuklarını etkilediğine temas eden bir dizi çalışma bulunmaktadır. Nitekim İspanyol hukukuna birçok kavram ve kuralın Mâlikî fıkından geçtiği kaydedilmektedir. Özellikle Code Napolyon’un borçlar hukukuyla ilgili maddelerinde ve bunların ardında yatan akit teorisinde Mâlikî fıkının etkileri olduğu belirtilmektedir.¹¹³ Bu konunun başında dikkat çekildiği üzere genel olarak bu etkileşimin karşılıklı ve bunun da tabii ve mümkün olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁴ Bu genel etkileşim kapsamında burada ise makâsıd teorisi cihetinden

¹⁰⁵ Kurtubî, *el-Câmi*’, 7/167.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/185.

¹⁰⁷ Buhârî, “İmân”, 29.

¹⁰⁸ Kurtubî, *el-Câmi*’, 1/246-247; 2/150-151, 186, 172, 208-223, 264-265; 3/10, 72, 74-75, 110; 5/154; 6/37; 8/199; 10/119-125.

¹⁰⁹ Kurtubî, *el-Câmi*’, 1/15-16, 96-97; 246-247; 2/130-131; 3/180, 267; 4/171-173; 6/46-49; 8/104; 15/118-119; 10/52-54; 18/9-10.

¹¹⁰ Süleyman Hayri Bolay, “Endülüs’te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri” –*Endülüs’ten İspanya’ya*– (Ankara: TDVY, 1996), 49-61.

¹¹¹ Özdemir, *Endülüs*, 254.

¹¹² Mes’ûd, “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi”, 425

¹¹³ Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, 27/519-535; Bu tür spesifik örnekler için bk. Abdülazîz b. Abdullah, “Mâlikî Fıkının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri”, çev. Recep Özdemir, “Mâlikî Fıkının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri”. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/1 (2015), 285-287.

¹¹⁴ Geniş bilgi için bk. Silvio Ferrari–Anthony Bradney (ed.), *Islam and European Legal Systems* (Aldershot: Ashgate, 2000), 1-203; J. M. Armajani, *Islamic Thought in the West: Sacred Texts, Islamic History, and Visions of Islam in a Transnational Age* (California: University of California, Doctoral Thesis, 1999); Ignaz Goldziher, “İspanya Arapları ve İslâm: Doğu Araplarıyla Mukayeseli Olarak İspanya Araplarının İslâm’ın Tekâmülündeki Yeri”, çev. İsmail Hakkı Ünal, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/1 (1986), 80-99; M. G. S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993); W. M. Watt, *İslâm Avrupa’da*, çev. Hulûsi Yavuz

bir etkileme olduğu savunulmaktadır.¹¹⁵ buna mukabil bu etkinin varlığını benimsemeyenler de mevcuttur.¹¹⁶ Etkilediğini belirten görüşlere şu da ilave edilebilir ki diğer İslâm fıkıh mekteplerine nazaran makâsıd ve maslahat prensiplerine ağırlık verilen Mâlikî mezhebi üzerine D. S. Powers'ın "The Mâlikî Family Endowment: Legal Norms and Social Practices" adlı makalelerinin yanında Chafik Chehata'nın *The Encyclopaedia of Islam* "Akd" ve bu ansiklopediye A. M. Delcambre'ın "Dayn" maddeleri de yazdığı belirtilebilir. Yine Mâlikî mezhebinin hukuk anlayışı ve kurumları üzerine David Santillana'nın *Istituzioni di diritto musulmano malichita con riguardo anche al sistema sciafiita* adlı kapsamlı eseri de bu fıkıh mektebine yönelik ilgiyi gösterebilir. Bu perspektiften söz konusu etkileşimi içeren birçok çalışma yapıla gelmiştir.¹¹⁷

Diğer taraftan Endülüs hukuk tarihinde "Fuero Juzgo" ve Mâlikî mezhebinin iki farklı hukukî ve kültürel birer yapı olarak birbiriyle etkileşim halinde olması da şöylece ileri sürülebilir:

"Roma hukuku Endülüs'teki müslüman idaresi altında "Fuero Juzgo" olarak varlığını sürdürmüştür. Fuero Juzgo'nun metinleriyle ilgili yapılan çalışmalar bu metinlerin önemli derecede Mâlikî hukuk doktrininden etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca çok sayıda İslâmî uygulamanın Fuero'da derlenmesi bizi böyle bir kanaate götürmektedir. Fuero homojen bir görünüm arz etmemekte, krallıklardan krallığa değişmektedir. Kastilya Kralları Roma hukukunu yeniden canlandırmaya ve Fuero sistemini de bertaraf etmeye çalışınca iki sistemin savunucuları arasında bir hukuk mücadelesi başlamıştı. Bilge

(İstanbul: İFAV, 1989); R. W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period* (Massachusetts: Harvard University Press, 1979); Seda Örsten Esirgen, "Osmanlı Devleti'nde medeni kanun tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29/29 (2011), 31-48.

¹¹⁵ İslâm hukuk düşüncesi kapsamında Mâlikî fıkıh mektebinin söz konusu etkisini savunan çalışmalara dair bk. Said Bey (Kemalpaşazâde), *Hukuku Siyasiye-i Osmaniye Dersleri*, (Dersaadet: Alemdar Basımevi, 730/1329), 56-62; hem müellifi hem bu hususa dair değerlendirmeler için bk. Rukiye Akkaya, "Kemalpaşazâde Said Bey ve 'Hukuku Siyasiye-i Osmaniye Dersleri' (1329) Üzerine Notlar". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 29/2(2023), 923-944; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 265; M. Khalid Masud, "A History of Islamic Law in Spain: An Overview", *Islamic Studies* 30/1-2 (1991), 7-35; Saffet Köse, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 101; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi I-II* (Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 2/95; Abdülazîz b. Abdullah, "Mâlikî Fıkıhının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri", 277-290; Houcine Abdelmalek, Amine Kasmı, Abdelkader Djedid, "Ahkâm al-jiwâr Influence on Ottoman Mecelle and Napoleon's Civil Code", *Journal of Islamic Research* 34/1 (2023), 1-19.

¹¹⁶ İslâm hukuk düşüncesi kapsamında Mâlikî fıkıh mektebinin söz konusu etkisini kabul etmeyen veya şüpheye yaklaşan çalışmalara dair bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat –İnceleme Araştırma Dizisi–* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 139-209; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavram ve Kurumları* (Ankara: Turhan Kitapevi, 1984), 87; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 95.

¹¹⁷ bk. Abdurrahman Adil, "Mecelle mi? Kod Sivil mi?", *İkdam* (25 Teşrinisâni 1339); Seda Örsten Esirgen, "Mecelle ve Fransız Medeni Kanunu Çerçevesinde Vekâlet Sözleşmesi", *Ankara Barosu Dergisi* 1 (2013), 167-84; İlknur Yaşar Bilicioğlu, "Kabz Öncesi Tasarruf Ve Hasar Hükümleri Bağlamında Mecelle ve Fransız Medeni Kanunu Mukayesesi", *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024), 171-98.

Alfanço zamanında Bologna Hukuk Okulu, Aristoteles'in katı metotlarını kullanmak ve bu metotları Hristiyan doktrinleri ışığında yorumlayarak Roma hukukunu yeni baştan inşa çalışmalarıyla kendini göstermişti. Hristiyan doktrini, hukukun amaç ve gayesini tanımlamıştı. İspanya'da Salamanca Üniversitesi bu yaklaşımı benimsemiş ve kısa bir süre içinde Roma ve Canon Hukuk çalışmalarının en önemli merkezi haline gelmişti. George Makdisi (1920-2002), Hristiyan Avrupa'nın diğer bölgelerinde kolej ve üniversiteler teolojiye odaklanmışken İspanyol Üniversitelerin hukuka odaklanmaları gerçeğinin müslüman tesirini yansıttığını gözlemlemektedir. Bu gözlemi sadece üniversitelerin benimsediği skolastik metodun varlığı değil aynı zamanda onların hukukun gayesi üzerine yaptıkları araştırmalar da desteklemektedir. Bu üniversiteler "İspanyol ilâhiyatçı hukukçular" olarak da bilinen hukuk felsefesi ekolünü doğurmuşlardır. 1546'da Salamanca'da ölen Fransisco de Vitoria ile 1548'de Granada'da doğup 1617'de Lizbon'da ölen Francis Suarez bu hukuk akımının kurucuları arasındaydılar. Vitoria devletler hukukunun yorumcusu, Suarez de filozof olarak bilinmektedir. Avrupa'da uluslararası hukukun gelişimine bu okulun katkısı önemlidir. Suarez'in hukuk felsefesi, özellikle de "toplumun müşterek faydası" teorisi, Avrupa'da ilâhiyatçı hukuk ekolünün gelişimine yol açan hukukî bir gaye idi. Bize göre bu teori, Mâlikî mezhebindeki maslahat teorisinin özellikle de Granada'lı Ebû İshâk eş-Şatibî'nin açıkladığı makâsıdu's-şerîa kavramının bir uzantısı gibi gözükmektedir.¹¹⁸

Kur'an'ın yorumlanmasındaki gaye, Kur'an'ın anlaşılmasını sağlamaktır. Çünkü o, insanları dünya ve âhirette mutlu edecek esasları gösteren bir dinin kitabıdır. En önemli gaye bu olunca, bunun dışındaki konular ya bu gayeye tâbidir yahut da onun elde edilmesi için bir vasıta.¹¹⁹ Tefsir mekânizmasının, Allah'ın muradının araştırılması¹²⁰ ve âyetlerin üzerindeki örtünün kaldırılarak mânânın açığa çıkarılmasını¹²¹ hedeflemesi ile te'vil mekânizmasının, müşkil lafızların mânasını belli bir siyasetle düzenleyerek müşkil olmayan, vâzıh bir lafızla ifade etmesi ve mânayı yerli yerine koyup¹²² mâna ve maksada ulaşılmasını¹²³ amaçlaması, her iki yöntemin de amaçsal bünyeye sahip olduğunu göstermektedir. Yorum eyleminin bu perspektif üzerine bina edilip ilk yorum teorileri olarak öne çıkan tefsir ve te'vil yöntemlerinin nasların mâna ve maksatları en doğru şekilde anlaşılıp yorumlanması istikametinde işlevleştirilmesi, Kur'an'ın indiriliş gayesi ve gerçekleştirilmek istediği hedeflerle örtüşmektedir.

¹¹⁸ Mes'ûd, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi", 425-426.

¹¹⁹ Emîn el-Hülî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995), 62.

¹²⁰ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1996), 2/4.

¹²¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/147-148; bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2/174; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân ve dürrerüh* (Beyrut: Dârü İhyâi'l-Ulûm, 1411/1990), 21-52; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/14-15.

¹²² Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/148-149.

¹²³ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1988-1990), 1/351.

İslâm dini ve hukukunun ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in doğru biçimde anlaşılacak yorumlanması, bu kaynaklardan hüküm çıkarılmasında ve çelişkili gibi görünen deliller arasında yapılacak tercih işleminde olduğu gibi, hakkında nas bulunmayan konulardaki hukukî boşluğu doldurmaya yönelik istislah ve istihsan benzeri icthad faaliyetlerinde de naslarda gözetilen amaçların dikkate alınmasının gerekliliği, bütün bu icthad faaliyetleri için hayatî önemi haiz olan makâsıdü's-şerîanın İslâm kültür ve hukukunun en önemli kavramları içinde yer alması sonucunu doğurmuştur.¹²⁴ Cüveynî ve Gazzâlî gibi usulcüler tarafından icthadın şartları arasında sayılan, şâri'in/kanun koyucu gayelerinin tam olarak anlaşılması, Şâtıbî tarafından önemi daha da vurgulanarak icthad faaliyetinin vazgeçilmez şartı sayılmıştır. Şâtıbî'ye göre fıkıh âlimlerinin düştükleri hatalar, daha çok icthad ettikleri konuda şâri'in/kanun koyucu gayelerini gözden kaçırmaları neticesinde meydana gelmektedir. Bu sebeple Şâri'in/kanun koyucu hükümleri vazetmedeki gayeleri bilinmeden fıkıh bir bütün olarak kavranamaz ve bu durumda cüz'î deliller parçacı bir yaklaşımla temel esaslara ters düşecek biçimde yorumlanabilir. Nitekim geçmişte bu yaklaşımın nasların yanlış yorumlanmasına sebep olduğu ve Hâricilik, Zâhirîlik gibi aşırı akımların doğmasına yol açtığı görülmüştür.¹²⁵ Nitekim Kurtubî, makâsıd teorisini Kur'an'ın doğru anlaşılacak yorumlanmasında önemli bir kriter olarak görüp kullanmakta ve makâsıdü's-şerîa ilmine sahip olmayanların Kur'an tefsirinde hataya açık olduklarını ifade etmektedir.¹²⁶

Müslümanların Allah Resûlü'nün vefatıyla birlikte başlayan hadiseler başta olmak üzere hayatın doğal akışı içinde meydana gelen gelişmelerin İslâm dinindeki karşılığının ne olduğu temel sorunuyla yüz yüze gelmesi, daha sonradan sahâbiler tarafından kullanılacak olan hadisçiler ve hadis taraftarları anlamındaki Ehl-i hadîs/ehlü'l-hadîs veya aynı anlamdaki ashabü'l-hadîs ifadelerinin temsil ettiği "yorum" ile "re'y taraftarı kimse veya kimseler" anlamındaki Ehl-i re'y/ehlü'r-re'y tabirlerinin temsil ettiği "yorum" çekirdeklerini meydana getirmiş ve bunlar İslâm düşünce tarihi boyunca tüm yorum metodolojilerinin iki temel kaynağını teşkil etmiştir.¹²⁷ Bunlardan Ehl-i hadîs mensuplarının genel yaklaşımı, Kur'an ve Sünnet'e (Hz. Peygamber'in ve sahâbelerinin Sünnet'ine) sıkı sıkıya bağlanmak ve İslâm hukukunun sosyal değişime uyum sağlayabileceği düşüncesini reddetmek olmuştur. Bu yaklaşım, İslâm geleneğinin re'y kullanılarak çarpıtılmasına karşı duyulan dinî kaygılarla devinim kazanmıştır. Ancak bu tür bir yaklaşımın, 8. yüzyıl sonlarında İslâm toplumunda meydana gelen aşırı düzeydeki sosyal değişimler karşısında tutunması imkânsız bir durum arz etmiştir.¹²⁸

¹²⁴ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî fî sevhî'l-cedîd* (Dimaşk: y.y., 1420/1999), 1/77-89.

¹²⁵ Bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 5/43, 135, 142.

¹²⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/167; 15/10.

¹²⁷ Salim Ögüt, "Ehl-i Hadîs", 10/508-512.

¹²⁸ Mes'ûd, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi", 155.

İster Kur'an'ın tamamı, isterse herhangi bir pasajı olsun, yeryüzüne indirilirken görünen ya da görünmeyen sebeplere dayalı maksatlar taşımaktadır. Genel anlamda bu maksatlar da muhatapları etkileyerek onlara dünya ve âhirette gerçek mutluluğun yollarını göstermektedir. Sözgelimi Allah'a ibadet etmek, O'nun ibadete layık olması ve kula ibadeti emretmesi maksadına dayalıdır. İbadeti oluşturan emir ve yasaklar da aynı şekilde bir hikmet, maslahat ve maksat taşımaktadır.¹²⁹

Fert ve milletlerin sahih ve sağlıklı bir hayat sürmeleri için Kur'an'ın evrensel hüküm, ilke ve değerler getirdiğini Kur'an'ın sonsuz hikmetlerine ve i'câzına bağlayan müfessir,¹³⁰ Kur'an'ın farz ve Sünnet'i ihtiva eden şer'î ilimlerin hepsini içerdiğini belirtip âyetlerin tefsirine ve inceliklerine ilişkin lügatları, i'râbları ve kıraatları işleyeceğini, sapkın kişi ve grupların görüşlerini tenkit edeceğini, âyetlerin hükümlerine ve sebep-i nüzûlüne delil teşkil edecek pek çok hadisi tanık göstereceğini ifade eden Kurtubî, bu suretle hükümlerin ve âyetlerin mânalarını/amaçlarını değerlendirip bunların anlaşılmasına ilişkin müşkülleri açıklayacağını ve bunları selefin ve onlara uyan halefin birikimiyle destekleyeceğini beyan etmekte¹³¹ ve Kur'an tefsirindeki bu amaçsal perspektifini ahkâm tefsiri alanında ise birtakım kavramlarla ifade etmektedir. Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'in, evrende bir nizamın bulunup bunun bir gayeye yönelik olduğu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmayıp bir hikmete dayalı var edildiği, bunun da Allah'ın yaratıkları üzerindeki rahmet inâyetini belgelediği tezleri, konuyla ilgili İslâmî eserlerin temel fikirlerini şekillendirmiş ve makâsıd başta olmak üzere belli kavramlarla ifade edilmiştir.¹³² Bu istikamette lafız ve mâna dengesi içinde âyetleri tefsir ve te'vil eden Kurtubî, yorum faaliyetinin Kur'an'ın maksatları zemininde gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgular. Kur'an tefsirini amaçsal perspektifle gerçekleştiren Kurtubî,¹³³ ahkâm tefsirinde ise bu yaklaşımını makâsıdü'ş-şerîa¹³⁴ kavramı altında sürdürmektedir. Makâsıd ve maslahat prensiplerinin meşruiyetini ve hüccet oluşunu benimseyen Kurtubî, onları ontolojik izahlarla temellendirip,¹³⁵ naslarla delillendirmektedir.¹³⁶

Kur'an tefsirinde makâsıdü'ş-şerîa prensibinin önemini vurgulayıp bu ilme sahip olmayanların hataya açık olduklarını belirten müfessir,¹³⁷ Allah Teâlâ'nın Hz.

¹²⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 268.

¹³⁰ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/15-16.

¹³¹ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/16.

¹³² Geniş bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Gâiyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/292-295; a.mlf., "İlliyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/120-121; Yûsuf Şevki Yavuz, "İlliyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/121-123; Çobanoğlu, *Hukukta Gaye Problemi*, 3; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 338.

¹³³ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/27-28.

¹³⁴ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 7/167.

¹³⁵ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/179-180.

¹³⁶ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 9/138.

¹³⁷ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 7/167.

Muhammed'den sonra Kur'an'ın dikkat çektiği mânaların istinbat edip çıkartılması ve Kur'an'da işaret edilip içinde murâd-ı ilâhînin ilmi ve maksadı bulunan usul ve prensiplere icthad yöntemiyle ulaşma vazifesini âlimlere verdiğini ifade etmektedir.¹³⁸ Bu husus İslâm düşünce tarihi ve yorum faaliyeti açısından önemli olup hem tefsir ve te'vil mekanizmasının doğru ve sağlam işletilmesini hem bu yorum eyleminin Kur'an maksatları temelinde gerçekleştirilmesini temin etmektedir.

İslâm dini ve hukukunun ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in doğru biçimde anlaşılacak yorumlanmasında, bu kaynaklardan hüküm çıkarılmasında ve çelişkili gibi görünen deliller arasında yapılacak tercih işleminde olduğu gibi, hakkında nas bulunmayan konulardaki hukukî boşluğu doldurmaya yönelik istislah ve istihsan benzeri icthad faaliyetlerinde de naslarda gözetilen amaçların dikkate alınmasının gerekliliği, bütün bu icthad faaliyetleri için hayatî önemi haiz olan makâsıd-ı ş-şerîanın İslâm kültür ve hukukunun en önemli kavramları içinde yer alması sonucunu doğurmuştur.¹³⁹ Zira şâri'in/kanun koyucu hükümleri vazetmedeki gayeleri bilinmeden fıkıh bir bütün olarak kavranamaz ve bu durumda cüz'î deliller parçacı bir yaklaşımla temel esaslara ters düşecek biçimde yorumlanabilir. Nitekim geçmişte bu yaklaşımın nasların yanlış yorumlanmasına sebep olduğu ve Hâricîlik, Zâhirîlik gibi aşırı akımların doğmasına yol açtığı görülmüştür.¹⁴⁰

Kurtubî, Kur'an tefsirinde amaçsal perspektife¹⁴¹ sahip olup nasların yorumunda lafız ve mâna dengesini gözetmiştir. O, âyetlerin tefsir ve te'vilinde hadise ve me'sûr tefsire öncelik vermekle beraber, özellikle ahkâm âyetlerinden şer'î delillerle hüküm istinbat ederken makâsıd ve maslahat prensibini işletmiştir.¹⁴² Bu yaklaşım, İslâm hukuk düşüncesi ve ahkâm tefsirinde, "ahkâmın değişmesi", "hükümlerin bir amaca yönelik olması" ve "hukuk normlarının uygulanabilirliği" konularıyla yakından ilgilidir. Zira İslâm hukukunun aslî ve fer'î delilleri, insanların maddî ve mânevî yararlarını gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu açıdan, Kur'an tefsirinde maslahat prensibine dikkat çeken Kurtubî, ahkâm âyetlerine yaklaşırken şer'î delillerin makâsıd zemininde ele alınmasını¹⁴³ ve âyetlerin yorumunun insanlığın ortak ideal ve değerleriyle uygunluk gösterdiğini vurgular.¹⁴⁴

¹³⁸ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 1/15-16.

¹³⁹ Ertuğrul Boynukalın, "Makâsıd-ı ş-Şerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 27/423-427.

¹⁴⁰ Şâtıbî, *el-Muvâfaqât*, 5/43, 135, 142.

¹⁴¹ Bk. Faruk Çaykara, *Kur'an'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 33-251.

¹⁴² Kurtubî, *el-Câmi* ' , 7/167; 15/10; ayrıca bk. 1/221-222; 2/41-43; 2/104, 152, 167, 173, 178; 4/74; 8/147; 10/59.

¹⁴³ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 7/167, 15/10.

¹⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmi* ' , 9/138.

Endülüs hukuk tarihi kapsamında Mâlikî fıkıh mektebi ile Roma hukukunun etkileşimi göz ardı edilmeksizin, konumuz açısından belirtmek gerekirse Mâlikî mezhebinde çokça başvurulan istihsan, Batı hukuk düşüncesinin dikkatini çekmiştir.¹⁴⁵ Nitekim modern dönemde bazı oryantalistler, istihsanı gerek Roma hukuku gerek Batı menşeli hukuk sistemlerinin içerdiği bir takım yorum yöntem ve araçlarıyla “hukukun amme menfaatiyle tashihi”, “günlük hayatın ihtiyaçlarına, sosyal şartlara ve hakkaniyete uygun kurallar koymanın aracı”, “pratik fayda ve hakkaniyet mülâhazasını hukuk mantığının sertliğine üstün kılma”, “fayda ve adalet düşüncesini uzlaştıran bir yol, hakkaniyet veya Grekler’in ‘epikeia’sı yahut Aristotelesyen ‘equite’ (hakkaniyet) ve Romalılar’ın ‘benignitas juris’i”¹⁴⁶ şeklinde mukayese ederek benzeştirir. Bu husus kendilerine özgü tarihî ve ilmî bir süreci olan hukuk sistem ve disiplinleri için tabiidir. Beşerî ve vahyî ilimlerin bilişsel entegrasyonu sağlanarak istihsan başta olmak üzere diğer elverişli yorum yöntem ve araçlarının insanlığın ortak problemlerinin çözümünde kullanılması, bu suretle evrensel hukukî mirasın değerlendirilmesi mümkündür.¹⁴⁷ Nitekim gerek İslâm hukuk düşüncesindeki mukayeseli fıkıh gerek Batı düşüncesindeki karşılaştırmalı hukuk yönteminde hukuk sistem ve disiplinlerinin aynılığı veya tekdüzeliği değil, kendi ortam ve şartlarında ürettikleri özgün yorum yöntem, araç ve tekniklerinin araştırılarak bunlardan istifade edilmesi, böylece fert ve toplumların hukukî mesele ve ihtiyaçlarına cevap verilmesi hedeflenir. Meselâ gerek ilâhî gerek beşerî hukuk sistemlerinin en temel ilke ve değeri adalet olup yorum eyleminde müstakil bir delil, yöntem ve araç olarak kullanılır.¹⁴⁸ Öyle ki İslâm ilim ve kültüründe, “Yer ve göklerin düzeni adaletle kaimdir.”¹⁴⁹ anlayışı meşhurdur. Yine Batı menşeli modern hukukta adaletle devlet özdeşleştirilmiş gibidir.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Meselâ bk. Rudi Paret, “İstihsân and Istiślâh”, *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), (Leiden: E.J. Brill, 1954-2002), 4/255-259; Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 98-132; Ahmad Hasan, “The Principle of Istihsân in Islamic Jurisprudence”, *Islamic Studies*, 16 (1977), 347-362.

¹⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Wael B. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, Cambridge: y.y., 1997, s. 19, 23, 107-111, 131-132, 159, 261; Ali Bardakoğlu, “Tabiî Hukuk Düşüncesi Açısından İslâm Hukukçularının İstihsan ve İstislah Görüşü”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 111-138.

¹⁴⁷ bk. Şâtîbî, *el-Muvâfaqât*, 4/205-211; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *Qavâ'idü'l-aḥkâm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/98-100, 122-124; Şelebî, *Tâ'ilîl-l-aḥkâm*, 330-380; John Makdisi, “Legal Logic and Equity in Islamic Law”, *The American Journal of Comparative Law* 33 (1985), 63-92; Şükrü Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 186-443).

¹⁴⁸ İbn Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi*, 170-186; 347-359; Hayreddin Karaman, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/343-344; Cengiz Kallek, “Fukahâ-yi Seb'a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/214; krş. Gözler, *Hukuka Giriş*, 262-267, 268-279.

¹⁴⁹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîrü'l-kebîr*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Dârü İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1420), 20/103.

¹⁵⁰ Bu husustaki değerlendirmeler için bk. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1994), 235-236; David Lyons, “On Formal Justice”, *Cornell Law Review* 58/5 (1973), 834; Benzer yaklaşım için bk. Joseph Raz, *The Authority of Law: Essays on Law and Morality* (New York: Oxford University Press, 2002), 220-221.

Sonuç

Araştırmada *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'ın Endülüs İslâm hukuk tarihindeki yeri, ahkâm tefsiri geleneğinde mukayeseli fıkıh yönteminin sistemleşmesine katkısı ve Mâlikî mezhebi perspektifinden Roma hukukunu makâsıd ve maslahat teorileri cihetinden etkilemesi ortaya konmuştur. Bu çerçevede ahkâm tefsiri kitabiyatına katkı sağlanmıştır. Bu tahlil tahkikte Endülüs hukuk tarihinin gelişim, değişim ve etkileşim süreçlerini kapsayan başlıca dönemleri esas alınmakla beraber, araştırma özellikle Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki diğer hukuk mektepleri ve düşünce sistemleriyle etkileşime girdiği dördüncü dönem (627/899) üzerine bina edilmiştir. Bu dönemde genelde İslâmî ilimlerde özelde ahkâm tefsiri ve fıkıh ilimlerinde muhtelif sistem ve disiplinlerin taklit ve taassuptan çıkma gayreti göze çarpmaktadır. Bu müspet gelişmenin İslâm hukuk düşüncesine mukayeseli fıkıh yönteminin sistemleşmesi olarak yansıdığına ve makâsıd ve maslahat teorileri temelinde bütüncül ve amaçsal yaklaşımı beslediğine dikkat çekilmiştir. Bu gelişmeleri umumiyetle yansıtmaya sebebiyle Kurtubî'nin ahkâma ağırlık verdiği *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* adlı tefsiri araştırmaya örneklem seçilmiştir. Nitekim bu ansiklopedik eser, ahkâm tefsiri geleneğinde ahkâm âyetlerinin ve hemen tüm hukuk normlarının mukayeseli fıkıh yöntemiyle yorumlandığı yegâne kaynaktır. Kurtubî, genelde Kur'an tefsirinde özelde ahkâm âyetlerinin açıklanmasında makâsıd ve maslahat teorilerini gözetmekle kalmamış, bunun anlam ve önemini ısrarla belirtmiştir. Makâsıd-ı ş-şerîa ilkesine riayet edilmeksizin yapılan açıklama, yorum ve icthadların ve verilen hükümlerin hata ve yanlışlara açık olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda mezhep taassubu bir tarafa Kurtubî'nin gerçekleştirdiği tefsir ameliyesi umumiyetle bütüncül, amaçsal, objektif, mutedil ve mâkul vasıflarla muttasıftır. Bu bağlamda Kurtubî, genelde Kur'an özelde ahkâm tefsirinde Kur'an ve Sünnet'in mâna ve maksatlarına riayet etmiştir. Araştırmada bir taraftan Mâlikî fıkıh mektebi merkezli Endülüs İslâm hukuk tarihinin özelde Endülüs'teki hristiyanları genelde Kıta Avrupası hukukunu, makâsıd ve maslahat teorileri cihetinden etkilediği savunulmuştur. Diğer taraftan Endülüs İslâm hukuk tarihindeki bu müspet gelişmeleri içeren mezkûr dönemlerin İslâm hukuk tarihindeki yeri değerlendirilmiştir. Buna göre bu mutedil dönemlerin diğerlerine nazaran ahkâm tefsiri ve metodolojisinin özgün yapı ve işleviyle daha çok örtüştüğü belirtilerek büyük müctehidler ve mezhep imamları devrine kadarki sürecin ardından gerek ahkâm tefsiri gerek fıkıhın gelişiminde müstesna bir yer işgal ettiği ileri sürülmüştür. Erken dönemdeki ve mutlak ve büyük müctehidler devrindeki kadar hür ve mutlak icthadlarda bulunulmamakla beraber, ahkâm tefsirinde taklit, taassup ve ezbercilikten çıkılmasına dair perspektifin oluşması, mukayeseli fıkıh anlayışının yaygınlaşıp sistemleşmesi, bu doğrultuda *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* örneklemindeki gibi eserler telif edilmesi ve Maliki mezhebi perspektifinden Roma hukukunu makâsıd ve maslahat teorileri cihetinden etkilemesi çok önemli olgu ve olaylardır. Bunlar ahkâm

tefsiri ve fıkıh ilimlerine açılım getirerek müfessir ve fakihlere ufuk kazandırmıştır. Bu istikamette ahkâm tefsiri metodolojisi ile karşılaştırmalı hukuk kuramının birbirinden istifade ederek “Hilfû'l-fudûl” ufkuyula ortak zeminler oluşturabilir. Böylece insanlığın ihtiyaç ve problemlerine hukukun konu ve amaçları gözetilerek akıl ve vahiy bütünlüğünde hitap edebilir.

Kaynakça

- Abdelmalek, Houcine–Kasım, Amine Abdelkader Djedîd. “Aḥkâm al-jiwâr Influence on Ottoman Mecelle and Napoleon’s Civil Code”. *Journal of Islamic Research* 34/1 (2023), 1-19.
- Abdülazîz b. Abdullah. “Mâlikî Fıkıhının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri”. çev. Recep Özdemir. “Mâlikî Fıkıhının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri”. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/1 (2015), 285-287.
- Abdülkâdir, Ali Hasen. *Naẓra ‘âmme fî târîhi’l-fıkhî’l-İslâmî*. Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Hadîse, 1965.
- Adil, Abdurrahman. “Mecelle mi? Kod Sivil mi?”, *İkdam* 25 Teşrînisânî 1339.
- Akkaya, Rukiye. “Kemalpaşazâde Said Bey ve ‘Hukuku Siyasiye-i Osmaniye Dersleri’ (1329) Üzerine Notlar”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 29 (2), 923-944.
- Âmidî, Seyfeddin. *el-İḥkâm fî uşûli’l-aḥkâm*. 4 Cilt. Kahire: Dârü’l-Maârif, 1387/1986.
- Aral, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.
- Armajani, J. M. *Islamic Thought in the West: Sacred Texts, Islamic History, and Visions of Islam in a Transnational Age*. California: University of California, Doctoral Thesis, 1999.
- Arslan, Çisil Durgun. “Karşılaştırmalı Hukuk Araştırmalarında Yöntem”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 27/2 (2021), 1540-1664.
- Atalay, Ahmet Haluk. “Hukuk Sistemleri ve Türk Hukuk Tarihi”. *Hukukun Temel Kavramları*. ed. Ufuk Aydın–Elvan Sütken. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Baltacı, Ahmet. “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bardakoğlu, Ali. “Tabî Hukuk Düşüncesi Açısından İslâm Hukukçularının İstihsan ve İstislah Görüşü”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 111-138.
- Bayram, Abdullah. *Kurtubî ve Fıkhî Tefsiri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Bayram, Abdullah. *Ahkâm Tefsirinde Gâi/Teleolojik Yorum: Kurtubî Tefsiri Örneğinde*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2024.
- Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1984.

- Bilicioğlu, İlknur Yaşar. “Kabz Öncesi Tasarruf ve Hasar Hükümleri Bağlamında Mecelle ve Fransız Medeni Kanunu Mukayesesi”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024), 171-98.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1949-1952.
- Birişik, Abdülhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Endülüs’te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri” – *Endülüs’ten İspanya’ya*-. Ankara: TDVY, 1996.
- Boisard, Marcel A. *L’humanisme de l’Islam*. Paris: Albin Michel 1979.
- Boynukalın, Ertuğrul. “Makāsıdü’ş-Şerîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/423-427. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, Abdülazîz. *Keşfü’l-esrâr*. İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1308/1891.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001.
- Bulliet, R. W. *Conversion to Islam in the Medieval Period*. Massachusetts: Harvard University Press, 1979.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Cessâs, *el-Fuşûl fi’l-uşûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî. 3 Cilt. Küveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1405/1985.
- Cîdî, Ömer b. Abdülkerîm. *Muhâdarât fi târîhi’l-mezhebi’l-Mâlikî fi’l-garbi’l-İslâmî*. Rabat: y.y., 1987.
- Cündî, Ferîd Abdülazîz. *Câmi ‘u’l-ahkâmi’l-fikhîyye li’l-İmâm el-Kurtubî min tefsîrihi*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn. *el-Burhân fi’l-uşûli’l-fikh*. nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. 2 Cilt. Devha: Câmiatü Katar, 1399/1979.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn. *el-Ğiyâsî*. nşr. Abdülazîm ed-Dîb. Katar: y.y., 1401/1981.
- Çobanoğlu, Rahmi. *Hukukta Gaye Problemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1964.
- Çağıl, Orhan Münir. *Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Endülüs’te Re’y-Hadis” Mücadelesi”. *İslâmiyât* 7/3 (2004), 72-73.
- Çaykara, Faruk. *Kur’an’ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- David, René. *Çağdaş Büyük Hukuk Sistemleri*. çev. Argun Köteli. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. nşr. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972.

- Debûsî, Ebû Zeyd. *Takvîmü'l-edille*. nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Debûsî, Ebû Zeyd. *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temelleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-bâliga*. nşr. Seyyid Sâbık. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, ts.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *el-İnşâf*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1983.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Şer‘u men kablenâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/15-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebû Dâvûd. *Sünen*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Ebû Hayyan el-Endelüsî. *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*. nşr. Arafat el-A‘şâ Hassune vd. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1403/1983.
- Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İbrâhim. *Kitâbü'l-Ḥarâc*. nşr. Muhibbüddin el-Hatîb. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1397.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Mâlik: Ḥayâtühû ve ‘aşrüh –ârâ’ühû ve fikhüh–*. Kahire: y.y., 1952.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ersöz, İsmet. “Ahkâmü'l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 1/552. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Erten, Mevlüt. *Nas-Yorum İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Esirgen, Seda Örsten. “Mecelle ve Fransız Medeni Kanunu Çerçevesinde Vekâlet Sözleşmesi”. *Ankara Barosu Dergisi* 1 (2013), 167-84.
- Esirgen, Seda Örsten. “Osmanlı Devleti’nde medeni kanun tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29/29 (2011), 31-48.
- Eskicioğlu, Osman. “Ahkâmü'l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/554. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fechner, Erich. *Rechtphilosophie*. Tübingen: J.C. B. Mohr, 1962.
- Ferrari, Silvio–Bradney, Anthony (ed.), *Islam and European Legal Systems*. Aldershot: Ashgate, 2000.
- Fitzgerald, S. V. “İslâm Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası”. çev. Bilge Umar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 29/4 (1964), 1128-1154.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Cevâhirü'l-Kur’ân ve dîreriuh*. Beyrut: Dârü İhyâi'l-Ulûm, 1411/1990.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1402-1403/1982-1983.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-uşûl*. 2 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1324/1906.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-uşûl*. nşr. Muhammed Abdüsselâm eş-Şâfi. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Gezer, Arif. *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Goitein, S. D. "İslâm Hukûkunun Doğum Ânı". çev. Bülend Davran. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/1-4 (1954), 57-62.
- Goldziher, Ignaz "Fıkıh", *İslâm Ansiklopedisi*. 4/601-608. İstanbul: MEB Yayınları, 1940-1988.
- Goldziher, Ignaz. "İspanya Arapları ve İslâm: Doğu Araplarıyla Mukayeseli Olarak İspanya Araplarının İslâm'ın Tekâmülündeki Yeri". çev. İsmail Hakkı Ünal. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/1 (1986), 80-99.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007.
- Güneş, Kâmil. *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*. İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1996.
- Güriz, Adnan. *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1992.
- Hacvî, Muhammed b. Hasan. nşr. Eymen Sâlih Şa'bân. *el-Fikrû's-sâmî fî târîhi'l-fikhî'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut 1416/1995.
- Hâkim en-Nisâbûrî. *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîş*. nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1397/1977.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Meşâdirü't-teşrî'i'l-İslâmî fî mâ lâ naşsa fih*. Küveyt: Dârü'l-Kalem, 1982.
- Hallaq, Wael B. *A History of Islamic Legal Theories*. Cambridge: y.y., 1997.
- Hasan, Ahmad. "Early Modes of İjtihâd: Ra'y, Qiyâs and Istihşân". *Islamic Studies* 6/1 (1967), 47-79.
- Hasan, Ahmad. "The Principle of Istihşân in Islamic Jurisprudence". *Islamic Studies* 16 (1977), 347-362.
- Hatîb el-Bağdâdî. *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. nşr. Mahmûd et-Tahhân. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1403/1983.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Muhtaşaru naşîhati ehli'l-hadîş*. nşr. Yûsuf Muhammed Sıddîk. Hartum: y.y., 1408/1988.
- Hocaoğlu, Mustafa. *Ahkâm Tefsirlerinin Usûl Açısından Mukayesesi (Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örnekleri)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

- Hoecke, Mark Van. “Methodology of Comparative Legal Research”. *Law and Method* (2015), 1-35.
- Hodgson, M. G. S. *İslâm ’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu vd. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Hudarî, Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî. *Târîhu ’t-teşrî ’i ’l-İslâmî*. Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1400/1980.
- Hudarî, Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî. *Uşûlü ’l-fıkh*. Kahire: Mektebetü’l-Kadâiyeti’l-Kübrâ, 1389/1969.
- Hûlî, Emîn. *Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod*. çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kur’an Kitaplığı, 1995.
- Imamuddin, S. M. *A Political History Muslim*. Spain: y.y., 1961.
- İbn Abdülber. *Câmi ’u beyâni ’l- ’ilm*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Abdüsselâm, İzzeddin. *Kavâ ’idü ’l-aḥkâm*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *İslâm Hukuk Felsefesi*. çev. Mehmet Erdoğan–Vecdi Akyüz. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- İbn Atıyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü ’l-vecîz fî tefsîri ’l-kitâbi ’l-azîz*. nşr. Abdüsselâm A. Muhammed. 15 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993.
- İbn Ferhûn, Burhâneddin. *ed-Dîbâcü ’l-müzheb*. nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dârü’t-Türâs, 1972.
- İbn Haldûn. *Muḳaddimetü İbn Ḥaldûn*. nşr. Ali Abdülvâhid Vâfî. 3 Cilt. Kahire: Dârü Nahdati Mısır, 1401/1981.
- İbn Hallikân Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü ’l-a ’yân ve enbâ ’ü ebnâ ’i ’z-zamân*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü’s-Sâdır, 1968-1972.
- İbn Hazm. *el-İḥkâm*. nşr. Ahmed M. Şâkir. Beyrut: Dârü’l-Âfâki’l-Cedîde, 1403/1983.
- İbn Hibbân. *Şaḥîhu İbn Hibbân*. nşr. Şuayb el-Arnaût–Hüseyn Esed. 18 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1404/1984.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *İğâsetü ’l-lehfân min meşâyidi ’ş-şeytân*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kahire: Dârü’l-Ma’rife, 1357/1938.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *İ ’lâmü ’l-muvakḳi ’în ’an rabbi ’l- ’âlemîn*. nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Külliyâtî’l-Ezheriyye, 1374/1955.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *eṭ-Ṭuruku ’l-hükmiyye*. nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Rüşd. *Bidâyetü ’l-müctehid ve nihâyetü ’l-mukteşid*. 2 Cilt. Kahire: Dârü’l-Hadîs, 1425/2004.
- İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir. *Aḥkâmü ’l-Ḳur’ân*. nşr. Ali M. el-Bicâvî. 4 Cilt. Kahire: y.y., 1394/1974.
- İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir. *Kānûnü ’t-te ’vîl*. nşr. Muhammed es-Süleymânî. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1410/1990.
- İbnü’l-Mukaffâ’. *Risâle fî ’ş-şahâbe*. Kahire: Mecelletü’l-Muktebes, 1326/1908.

- İzmirli, İsmail Hakkı. *İlm-i Hilâf*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330/1915.
- Kallek, Cengiz. “Fukahâ-yi Seb’a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/214. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. nşr. Kilisli Muallim Rifat–Şerefeddin Yaltıkaya. 2 Cilt. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1360-1362/1941-1943.
- Karaman, Hayreddin. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. ed. Namık Ayhan. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihad*. Ankara: TDVY, 1975.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1982.
- Kasbî, Mahmûd Zelat. *el-Kurtubî ve menhecühû fi’t-tefsîr*. Kahire: Dârü’l-Ensâr, 1979.
- Kaya, Eyyüp Said. “Mâlikî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslam Kurumları Tarihi I-II*. Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Kılıçer, M. Esat. “Ehl-i Re’y”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kılıçer, M. Esad. *İslâm Fıkında Re’y Taraftarları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1975.
- Kınalızâde Ali Efendi. *Tabakâtü’l-Hanefiyye*. nşr. Süfyân b. Âiş b. Muhammed–Firâs b. Halîl Meş’al. Amman: y.y., 1425/2003.
- Köse, Saffet. *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş–Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi ‘li-ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2001.
- Kutluer, İlhan. “Gâiyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/292-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kutluer, İlhan. “İlliyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Lyons, David. “On Formal Justice”. *Cornell Law Review* 58/5 (1973).
- Mahmûd, Abdülmecîd. *el-İtticâhâtü’l-fıkhiyye ‘inde aşhâbi’l-hadîs fi’l-karni’s-sâlisî’l-hicrî*. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1399/1979.
- Mahmesânî, Subhî. *Felsefetü’t-teşrî‘ fi’l-İslâm*. Beyrut: y.y., 1400/1980.
- Makdisi, George M. *İslâm’ın Klasik Çağında Din, Hukuk ve Eğitim*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Makdisi, John. “Legal Logic and Equity in Islamic Law”. *The American Journal of Comparative Law* 33 (1985), 63-92.

- Makdisi, George M. *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.
- Mâtürîdî. Ebû Mansûr Muhammed. *Tefsîrû'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü Ehli's-sünne)*. 10 Cilt. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Masud, M. Khalid. "A History of Islamic Law in Spain: An Overview". *Islamic Studies* 30/1-2 (1991), 7-35.
- Mes'ûd, Muhammed Halid. "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", çev. Muhammed Tayyib Kılıç, *İSTEM* 7/14 (2009), 403-4333.
- Mumcu, Ahmet. *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî. Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374-75/1955-56.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Me'âni'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1988-1990.
- Nesâî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî-Seyyid Kesrevî Hasan. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Okandan, Recai. *Umûmi Amme Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1968.
- Öğüt, Sâlim. "Ehl-i Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/508-512. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul: İSAM, 2020.
- Özen, Şükrü. *İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Te'sîsü'n-nazar Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Özen, Şükrü. *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul: İSAM, 2025.
- Özsunay, Ergun. "Karşılaştırmalı Hukukun Çeşitli Görünümleri". *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi* 10/13 (1976), 3-13.
- Palmer, Valentine Vernon. "From Leretholi to Lando: Some Examples of Comparative Law Methodology". *The American Journal of Comparative Law* 53/1 (2005), 261-290.
- Paret, Rudi. "İstihsân and Istiślâh". *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E.J. Brill, 1954-2002.
- Râgıb el-İsfahânî. *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*. nşr. Ahmed Hasan Ferhât. Küveyt: Dârü'd-Da've, 1405/1984.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1994.

- Raz, Joseph. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb: et-Tefsîrû'l-kebîr*. 32 Cilt. nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Imamuddin, S. M. *A Political History Muslim*. Spain: y.y., 1961.
- Saçaklızâde. *Tertîbü'l-'ulûm*. nşr. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh*. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1377/1957.
- Said Bey (Kemalpaşazâde), *Hukuku Siyasiye-i Osmaniye Dersleri*. Dersaadet: Alemdar Basımevi, 730/1329.
- Schacht, J. *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press, 1384/1964.
- Schacht, J. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press, 1975.
- Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd.–Desûkî, Cemâl Abdüllatîf. *Keşşâf tahlîlî li'l-mesâ'ili'l-fikhiyye fî Tefsîri'l-Kurtubî*. Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1988.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)*. 9 Cilt. Leiden: E. J. Brill Yayınevi, 1967-2010.
- Sönmez, Mehmet Ali. “İbn Hibbân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Stoddard, Lothrop. *The New World of Islam*. New York: Charles Scribner's Sons, 1921.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1405/1985.
- Süyûtî, Celâleddin. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: y.y., 1396/1976.
- Şâfî, Muhammed b. İdrîs. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. nşr. Ebû Üsâme İzzet el-Attâr. Kahire: y.y., 1371/1952.
- Şahyar, Ataullah. *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y İhtilafları*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-Muvâfaqât*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân. 6 Cilt. Huber: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ. *İslâmî İlimler Metodolojisi*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. nşr. M. Seyyid Kîlânî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1381/1961.
- Şelebî, M. Mustafa. *Ta'lîlû'l-ahkâm*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981.
- Şeybânî, İzzeddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târîh*. nşr. C. J. Tornberg. 13 Cilt. Beyrut: y.y., 1399/1979.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrâhim. *Tabakâtü'l-fukahâ'*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'r-Râid el-Arabî, 1401/1981.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir–Mahmûd Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1955-1969.
- Tâhâ Abdurrahman. *Modernlik Ruhu: İslâmî Bir Modernlik İnşasına Giriş*. çev. Mehmet Emin Maşalı–Münteha Maşalı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.
- Tâhâ Abdurrahman. *Rûhu'l-hadâse: el-Medhal ilâ te'sîsi'l-hadâseti'l-İslâmiyye*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 2006.
- Taşköprizâde İsâmüddin Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde*. nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr–Kâmil Kâmil Bekrî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1968.
- Turgut, Can. *Karşılaştırmalı Hukuk kuramı ve Orta Çağda İngiltere'nin Anayasacılık Hareketleri Örneği*. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Türk Hukuk Lûgati*. Ankara: Maarif Matbaası, 1944.
- Yavuz, Yûsuf Şevki. “İlliyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat –İnceleme Araştırma Dizisi–*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 139-209.
- Watt, W. M. *İslâm Avrupa'da*, çev. Hulûsi Yavuz. İstanbul: İFAV, 1989.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-1985.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Beyrut: Şirketü Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. *el-Fıkhü'l-İslâmî fî şevbihi'l-cedîd*. Dımaşk: y.y., 1420/1999.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlı vd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1415/1994.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1996.